

Sayı : 5

Yıl : 1989

MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN - EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TÜRKLÜK ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

İstanbul - 1990

ESKİÇAĞDA YAZI MALZEMESİ OLARAK KULLANILAN PARŞÖMEN¹

NURAY YILDIZ *

Parşömen en genel anlamı ile hayvan derilerinin işlenmesi ile yapılan yazı malzemesine verilen addır. Ancak Eskiçağ boyunca parşömeni ifade etmek için «pergament» kelimesi başta olmak üzere farklı kelimeler kullanılmıştır. Bunlardan, aşağıda yeri geldikçe söz edilecektir. Yaygın olarak kullanılan ve Avrupa dilleri aracılığı ile dilimize de geçmiş bulunan «parşömen» adı günümüze kadar gelebilmiştir. Bu ad, bilindiği gibi, hayvan derilerinin yazı malzemesi olarak geliştirildiği Pergamon (Bergama) şehri ile yakından ilgilidir.

Eskiçağ'da yelken, palmiye yaprağı, ağaç kabuğu, pişmiş toprak (kil), taş, bazı metaller ve papirus yanında parşömen de insan düşüncelerini tesbit etmek için uzun yıllar insanlığa hizmet etmiştir. Kuru iklimi sebebiyle en eski buluntularına Mısır'da rastlanılan parşömen, Mezopotamya, Suriye, İran, Anadolu, Yunanistan ve Roma gibi Eskiçağ uygarlığının beşiği olan Akdeniz çeyresi ile daha pekçok yerde kullanılmıştır. Eskiçağ için belirliyebildiğimiz tarihi sınır ise M.Ö. III. binde Mısır ile M.S. VI. ve VII. yüzyıllar olmuştur. Daha sonra Ortaçağ İslâm dünyasında ve Avrupa'da, kâğıdın yaygınlaşmasına (X. yüzyıl) kadar kullanılmıştır. Ancak kaynakları, Eskiçağ kaynaklarından farklı olan Ortaçağ'daki kullanımı üzerinde durmayacağız.

1 Çeşitli yerlerde geçen «pergament» kelimesi, metin içinde birliği sağlamak amacıyla «parşömen» olarak alınmıştır.

* Dr. M. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi.

Parşömenin Yapımı

Eskiçağ tarihi boyunca yazı malzemesi olarak kullanılan parşömenin yapımı için çeşitli hayvanların derileri, farklı bölgelere göre tercih edilmiştir. Bu deriler, diğer eşyaların yapımında kullanılan derilere oranla özenle tabaklanıyor ve sadece bazı basit işlemlerin yapılması ile yetiniliyordu. Parşömenin yapımı için koyun, keçi, buzağı doğmamış veya ölü doğmuş kuzu, oğlak gibi hayvanların derileri tercih edilirdi.

Herodotos², Dorlar'ın koyun ve keçi derileri kullandıkları konusunda bilgi vermektedir. Daha geç devirde Mısır'daki İncil yazmaları için antilop ve ceylan derilerinden de yararlanılmıştır. III. yüzyıla ait bir Thukidides fragmanında da görüldüğü gibi, ceylan derileri tercih edilen malzemeler arasında başta geliyordu. Ayrıca fil, domuz, eşek, kurt ve yılan derileri de bu iş için kullanılmıştır³. Parşömenin yüzeyinden alınan kesitlerin incelenmesi ile (mikrografik araştırmalar), onların hangi hayvanların derilerinin işlenmesi ile yapıldıkları anlaşılabilir.

Parşömen yapılacak derinin, ortadaki corium tabakasının kullanılması gerekir. Ancak bu amaçla, dıştaki epidermis ve dermis tabakaları temizlenmelidir. Öncelikle derinin dışındaki tüylü kısım, kireç, idrar ve ağaç külleri ile karıştırılmış su kullanılmak suretiyle çıkartılır. İçteki etli kısım ise sönmemiş kireçte birkaç gün bekletildikten sonra bıçakla kazınır. Yağları yok etmek ve beyazlatmak amacıyla tekrar kireçli suya konulan derinin, yüzeyindeki pürüzler ise sünger taşı ile düzleştiriliyordu. Bazen de un ve tuz kullanılarak yapılan bu işlemlerden sonra, deri ıslak iken sünger taşı ile perdahlanıp kuruyunca üzerine tebeşir tozu ile pudra haline getirilmiş kireç sürülürdü. Tekrar sünger taşı ile derinin yüzeyi düzleştirilir, tebeşiri emer ve verilen beyaz renk kalıcı olurdu. Şeffaf parşömen için yağla cilalama yapılıyordu⁴.

Parşömenin hazırlanması konusunda Eskiçağ kaynaklarında bilgiler bulunmaktadır. Bir Kopt metninde (VI. ve VII. yüzyıl)

² Herodotos, *Historiae*, V, 58.

³ Isidorus, *Origenes*, VI, 12, 1.

⁴ Bu konuda bkz. : T. Birt, *Das Antike Buchwesen*, s. 282; H. Hodges, *Artifacts* London 1964, s. 151.

parşömenin kısmen tabaklanması diyebileceğimiz bu hazırlanışa ilişkin bazı madde ve alet adları verilmektedir. Kazınan derinin her iki tarafını düzleştirmek için kullanılan sünger taşı ile şap ve vitriyol (sülfirik asit), üstübeç bunlar arasındadır. Bu maddeler birlikte dövülerek keten kumaşa sarılıyordu. Böylece elde edilen toz ise mükemmel hale getiriyordu. Silinmek suretiyle kurulan deri, aşı boyası ile boyanıyor ve yazı yazılacak hale getiriliyordu. Ayrıca mürekkebi dağıtmaması için içine şaplı su damlatılıyordu. Üzerine kamyş kalemle yazılıyordu⁵.

Bazı ülkelerde daha başka maddeler de kullanılmıştır. Ancak burada parşömenin hazırlanmasından çok, yazı malzemesi olarak kullanılması üzerinde durulacaktır⁶.

Bitkisel maddeler ve mineraller kullanılarak, çeşitli usuller ile hazırlanmış olan ve artık «parşömen» diyebileceğimiz derinin tüyü yüzü sarı ve pürüzlü, buna karşılık etli olan iç yüzü beyaz ve daha düzgün olurdu. Eskiçağ'ın geç dönemlerinde şeffaf denebilecek kadar ince ve zarif parşömenler yapılmıştır (İncil'in Vatikan ve Sina nüshaları gibi). Yazı yazılacak hale getirilmiş parşömendeki yrtık ve delikler ise, deri henüz ıslak iken kenarları dikilmek veya ince membranlar yapıştırılmak suretiyle kapatılıyordu.

Parşömeni hazırlamak için bazı aletlerin kullanıldığı bilinmektedir. Bunlar derinin gerildiği tezgâh, yüzeyin kazınması için kullanılan özel yarım daire şeklindeki bıçak ve daha önce sözü edilen yüzeyin düzleştirilmesi işleminde, perdahlanmasında ve cilâlanmasında kullanılan sünger taşı idi⁷.

Çeşitli aletlerin yardımı ile, çeşitli maddeler kullanılarak hazırlanarak parşömenin boyanmış olduğunu biliyoruz. Parşömenin dış tarafı daha beyaz, iç yüzü daha sarı idi. I. yüzyılda yaşayan Persius ve VII. yüzyılda yaşayan Isidorus'dan öğrendiğimize göre, parşömenin bir tarafı boyanıyordu. Ancak bu boyalı yüze yazılmıyordu⁸.

5 W. E. Crum, «A Coptic Recipe for the Preparation of Parchment», *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*, XXVII, 1905, s. 166-171.

6 Ayrıntılı bilgi «Eskiçağda Dericilik» adlı araştırmamda verilecektir.

7 H. Saxl, «A Note on Parchment», *A History of Technology*, II, s. 190.

8 Persius, *Satura* III, 10; Isidorus, *Origenes* VI, II, 2.

Roma İmparatorluğunun çökmekte olduğu zamanlarda aristokrazi, lüks zevklere merak sarmıştı. Erguvan renkli parşömenler altın yaldızlı harfler ve mücevherler ile süslenmiş ciltler halinde kullanılıyordu. Özellikle Hristiyanlık ile beraber bu gösterişli ciltler, dinî konuları da içine alacaktır.

Kullanım

Eskiçağ'da parşömen, yazı malzemesi olarak çeşitli yerlerde kullanılıyordu. Bu konudaki bilgiler, bazen kaynaklarda ve bazen de iklimi kuru olan yerlerde buluntular şeklinde ortaya çıkmıştır. Parşömenin kullanımı ülkelere göre şöyle sıralanabilir.

Mısır

Papirusun vatanı olan Mısır'da yazı malzemesi olarak parşömen de benimsenmiştir. Koyun, keçi, dana ve ceylan gibi hayvanların derilerinin bu iş için kullanıldıklarını biliyoruz. Hatta filologların araştırmalarına göre, parşömen için Mısır dilinde yer alan bazı kelimeler dahi belirlenmiştir⁹.

Eski Krallık (M.Ö. 2778-2413)

Eski Krallık zamanında Mısır'da yazı malzemesi olarak derilerin kullanıldığı bilinmektedir.

Edfu tapınağındaki Denderah yazıtları, IV. sülâle (M.Ö. 2840-2680) firavunlarından Keops'tan kalma, bozulmuş deri rulolardan sözedirler. Aynı krallık zamanına ait hiyeroglif ile yazılmış olan ve deri endüstrisinin geliştiğini gösteren bir metin bulunmuştur¹⁰. Burada kralın sarayında resmî işlerle görevli, parşömeni işleyen ve ayrıca kralın ayakkabıları için deri tabaklayan Uta adlı birinden sözedilir. Burada adı geçen Uta, deri endüstrisi ve deri atölyesini yönetmiş olmalıdır.

9 Bkz. J. R. Forbes, *The Ancient Technology*, 2. ed. Leiden 1966, s. 28.

10 Sethe, *Urkunde I*, 22 (Kahire 1787). Karş. : P. Montet, *Les Scènes de la Vie Privée dans les Tombeaux Egyptiens de l'Ancien Empire*, Strasbourg 1925, s. 318.

Bundan başka, daha sonraki devreye tarihlenen dinî konulu tuz papirusları, gene burada kitaplıklarda, deri rulolardan kopyalar yapıldığını belirtmektedir¹¹.

Bunların dışında British Museum'da bulunan ve Teb'den geldiği belirtilen parşömen ruloları bulunmaktadır¹². Kahire Müzesi'nde ve VI. sülâleye ait bir deri rulo daha vardır¹³.

Bütün bu belgeler Eski Krallık zamanında derinin yani parşömenin yazı malzemesi olarak kullanıldığını göstermektedir.

Orta Krallık (M.Ö. 2065-1585)

Bu dönemin XII. sülâle krallarından I. Sesostris'in (M.Ö. 1970-1939) Heliopolis'deki Ra tapınağını yeniden inşasına dair yazdırdığı ithaf yazıtının bir kopyası da deri üzerine yazılmıştı. Bu yazıt British Museum'da bulunmaktadır¹⁴. Aynı sülâleden III. Amenemhat'dan (M.Ö. 1849-1801) bir deri rulo kalmıştır. Aynı sülâle zamanında Abydos'daki kütüphane ve arşiv odasında da bir papirus metnin, deri üzerine kopyasından söz edilir¹⁵.

Yeni Krallık (M.Ö. 1580-1085)

Bu dönemde parşömenin yazı aracı olarak kullanılması konusunda daha çok bilgiye sahibiz.

XVIII. sülâle (M.Ö. 1580-1320) zamanında kanun metinleri derileri üzerine yazılarak rulolar yapıyordu. Ülkedeki hukuki işlerde kullanılan kanun külliyatı diyebileceğimiz deriden 40 kadar rulo sarayda bulunuyordu¹⁶.

11 J. R. Forbes, *aynı eser*, s. 28.

12 W. Watarer, *History of Technology*, vol. I, s. 257; A. Lucas, *Ancient Egyptian Materials and Industries*, London, 1962¹, s. 364.

13 A. Lucas, *aynı eser*, s. 364.

14 J. H. Breasted, *A History of Egypt from the Earliest Times to the Persian Conquest*, New York 1916², s. 196-197.

15 S. Birch, «On Some Leather Rolls» *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, IX, 1871, s. 103-104.

16 N. de G. Davies, *The Tomb of Rekhmire at Thebes*, New York, 1944, I, s. 31. Karş. : *Introduction to Egyptian Archaeology with Engelbach*, Cairo 1961², s. 7, 332.

Bu sülâlelerden III. Tutmosis'e (M.Ö. 1484-1450) ait parşömenlerden birinde, bu kralın Megiddo şehrini kuşatması günü gününe kayderilerek Amon tapınağına konulmuştu. Daha sonra kaybolan bu parşömen ruloları, krallık görevlisi Thaneni saklamışsa da sonradan kaybolmuşlardır¹⁷. III. Tutmosis'in veziri Rekhmire'nin Teb'in batısındaki Kurna'daki mezarının duvar resimlerinde vezir Ramose'nin saray törenleri tasvir edilmiştir. Vezirin önünde serili dört hasırın herbiri üzerinde onar tane kırmızı çubuk tasvir edilmiştir. Bunlar hukuk konularını tasvir eden parşömen oldukları sanılan belgelerdir¹⁸.

Kopt Dönemi

Mısır'da Kopt döneminde derinin tabaklanması dışında, parşömenin yapımı için de bazı işlemlerin yapıldığından söz etmiştik. Parşömenin yazı malzemesi olarak kullanıldığını bazı rulo buluntuları göstermektedir¹⁹.

Mezopotamya

Mezopotamya halkının, özellikle Babil ve Asurlular'ın kil, taş ve papirus yanında parşömeni de kullandıkları bilinmektedir. Ancak, Dicle ve Fırat nehirlerinin suladığı bu bölgede, toprağın nemli olması sebebiyle papirus gibi parşömen de günümüze ulaşmamıştır. Orta Fırat bölgesinde Arami ve Yunanlılar'a ait parşömen örnekleri bulunmuştur²⁰. Parşömenin Mezopotamya'da kullanıldığı konusunda arkeolojik ve filolojik bazı belgeler bulunmaktadır.

Uruk belgelerindeki *amēlKUS-ŠAR'in*, «deri üzerine yazan kâtip» anlamında kullanıldığı ileri sürülmüştür. Ayrıca bunun, Sami dillerdeki «*kuš-šaru*» kelimesi ile ilgili olduğu da düşünülmüştür.

17 J. H. Breasted, *A. History*, s. 312-313; J. H. Breasted, *Ancient Record of Egypt, Historical Documents*, II, Chicago 1906, 392 ve s. 185'de 433.

18 N. de G. Davies, *ayn eser*, s. 31, pl. XXVI, col. 2.

19 Koptçada deri için *h'r* ve deriden yapılan rulo ise *wbh nt* kelimelerinin kullanıldığı belirlenmiş ve ayrıca Yunanca *membranon* kelimesi de kullanılmıştır.

20 F. Cumont, *Fouilles de Doura-Europos*, 1922-23, V, s. 281-337. Ayrıca bkz.: R. P. Dougherty, «Writing upon Parchement and Papyrus among the Babylonians and the Assyrians», *Journal Amer. or. Soc.*, XLVIII, 1928, s. 110.

Bu *amêl*KUŠ-ŠAR ideogramı ile eş anlamda gene semitik kökten *amêl*si-pir ideogramı da kişi adları ile birlikte metinlerde geçmektedir. Ereh'te tanrı Anu'nun kültüne ait mülkün hesabını tutan Illût Anu adlı tek bir kişi için bu iki ideogram ayrı ayrı kullanılmıştır²¹. Burada sözü edilen deri üzerine yazan kâtip, bir parşömen kâtibi idi.

Yeni Babil (M.Ö. 612-539) ve Pers (M.Ö. 539-331) dönemlerinde yazılmış olduğu sanılan bir yazıtta kil tablet kâtibi ile parşömen kâtibi ayırılmıştır. Aynı şekilde Sippar'daki tapınak arazisinden söz ederken Babylonia valisi Ushtâni'nin (M.Ö. 539-478) yazdırdığı bir metinde kâtiplerin adları geçmektedir. Burada Bêliddin ve Uballitsu-Gula adlı kişiler *dupšarru* yani «kil tablet kâtibi» iken, Nidinit adlı kişi *si-p-ri* yani «parşömen kâtibi»dir²².

Bunlardan üçü kil tablet kâtibi ve biri de parşömen kâtibi olarak gösterilmiştir. Bu da bize, parşömen üzerine yazan kâtip sayısının daha az olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu iki kâtip grubunun, kralın baş görevlileri arasında yer aldığını da anlıyoruz.

*amêl*si-pi-ri ideogramı, II. Nebukadnezar (M.Ö. 605-562), Nabonidus (M.Ö. 556-539), Kyros (M.Ö. 559-529), Kambyzes (M.Ö. 529-522), I. Darius (M.Ö. 521-485), II. Darius (M.Ö. 423-405), III. Antiokhos (M.Ö. 223-187) gibi krallar ile Yeni Babil (M.Ö. 612-539) devrine ait metinlerde geçmektedir. Bu metinlerde kralın baş görevlisi sıfatıyla mektup, hukukî metin, dilekçe ve hesap kayıtlarını yazan kâtip olarak nitelenmiştir. Yeni Babil ile Selevkoslar devrinde (M.Ö. 312-84) bu kâtiplerin, *si-pi-ru*, *si-pi-ri*, *si-pir*, *si-pi-ir* ve *si-pir-ri* şekillerinde, az da olsa farklı olarak yazıldıkları bilinmektedir. Bu kâtipler, kralların dışında, onların oğulları, valiler, prensler ve komutanların hizmetlerinde de çalışmışlardır. Bu ideogram Arami ve Selevkos bölgelerinde Yunanca yazılmıştı. Ancak Yeni Babil ve Pers dönemlerinde, M.Ö. VI. - II. yüzyıllar arasında, özellikle resmi işlerin parşömen üzerine yazıldığı görülmektedir²³ Yukarıda belirtilen *amêl* si-pi-ri ve bunun biraz değişik şe-

21 R. P. Dougherthy, *aynı eser*, s. 110-111. Halbuki kil tabletin üzerine yazan kâtibin adı, özellikle *amêl* Dub-Sar ideogramı kullanılarak ayırılmıştır.

22 R. P. Dougherthy, *aynı eser*, s. 112-113.

23 R. P. Dougherthy, *aynı eser*, s. 116-118.

killeri ile ifade edilen kâtip, kil tablet kâtibinden kesinlikle ayrı bir kelime ile ifade edilmişti. Ancak kil tablete oranla yazılış şekilleri biraz daha benzer olan papirusun üzerine yazan kâtip de parşömen üzerine yazan ile karıştırılmış olabilir.

Selevkoslar zamanına ait Warka'dan gelen bir tablet üzerinde ise, «deri üzerine yazan kâtip» anlamında «*san-sar*» gibi tamamen farklı bir kelime bulunmaktadır²⁴.

Asurlular

Asurlular geleneksel kil tablet yanında papirus ve parşömeni yazı malzemesi olarak kullanmışlardır. Parşömen yapmak için tüy-süz koyun ve keçi derilerini işleyerek, bundan yararlanmışlardır. Parşömen için kullanılacak olan deriye *mašakna-a-a-ru* deniyordu²⁵. Bundan yapılan parşömeni ise *ni'aru* olarak adlandırıyorlardı²⁶.

Asurlular zamanında parşömen üzerine çivi yazısı ile yazılıyordu. II. Nebukadnezar (M.Ö. 605-562) zamanında parşömen üzerine yazan bu kâtiplere *amêlKUŠ-ŠAR*, *amêlšipîru* ve *amêlkuššaru* denildiğinden, yukarda söz etmiştik. Yeni Babil ve Selevkoslar dönemlerinde kullanılan *si-pîr* şekli, parşömen kâtibi yerine Asur metinlerinde de geçmektedir²⁷. Ninova metinlerinde kil üzerine yazan kâtip *amêldupšarru* ile deri üzerine yazan kâtip *amêlšipîru* kalkmış ve sadece *amêlA-BA* kullanılmıştır. Genel olarak «kâtip» anlamında kullanılan bu ideogramın, her ikisini de belirlemek için kullanıldığı düşünülebilir. Parşömen yapımında kullanılmak üzere gerekli siğir derileri ile beyaz kuzu derileri ise *amêlA-BA âli* ve *amêlA-BA bît ili* denilen görevlilere teslim ediyordu²⁸. Bütün bu açıklamalar ışığında Asurlular'ın parşömen kullandıkları ve par-

24 S. Smith, *Babylonian Historical Texts*, 1924, s. 158, No. 16; F. Cumont, *aynı eser*, s. 284.

25 R. P. Dougherty, *Archives from Erech*, I, New Haven 1923, 54/9; 92/5.

26 R. F., Hayer, *Assyrian and Babylonian Letters belonging to the Kouyunjik Collection of the British Museum*, London 1897, Text 568, rev. 19; M. Levey, «Tanning Technology in Ancient Mesopotamia», *Ambix* VI, s. 1957, s. 38.

27 JADD No. 936, col. III, satır 11. Karş. : R. P. Dougherty, *Archives from Erech*, s. 128-129.

28 JADD, Vol. IV, s. 241. Karş. : R. P. Dougherty, *aynı eser*, s. 128-129.

şömen kâtiplerinin varlığı ve bunların Asurca ve Aramice yazdıkları söylenebilir.

Bir tablette, parşömen yapmak üzere kâtiplere verilen derinin makbuzundan söz edilmesi de²⁹, bu parşömen kâtiplerinin varlığını açıkça ortaya koymaktadır.

Yazılı belgeler dışında Asur kabartmaları da parşömenin yazı malzemesi olarak kullanıldığı konusunda bizi aydınlatmaktadır³⁰. Asurlular'a ait alçıtaşı veya kumtaşından yapılmış steller veya çeşitli mimari parçalar üzerindeki alçak kabartmalarda, savaşlarda elde edilen ganimetleri kaydetme gibi işlemler ile ilgili sahneler yer alır. Kâtipler, ele geçirilen malların listesini yapmaktadırlar.

Bunlardan biri III. Adad-nirari (M.Ö. 810-783) zamanına ait olduğu sanılan, Tell Ahmar'dan yıpranmış bir resimdir. Bu tasvirde sağdaki sakallı Asur'lu bir kâtip, sol elinde bir tablet ve diğer elinde ise stylus tutmaktadır. Soldaki figür ise fırçaya benzer bir kalemle bir deri parçası veya papirus üzerine yazmaktadır. Onun, Aramice yazan bir kâtibi tasvir ettiği sanılmaktadır³¹.

Nimrud'da bulunan III. Tiglatpaleser (M.Ö. 764-727) zamanına tarihlenen alçıtaşından bir kabartma üzerinde, ganimetleri kaydeden kâtipler tasvir edilmiştir. Kâtiplerden birisi stylus ve tablet, diğeri fırçaya benzer bir kalem ile parşömeni tutmakta, bunun üzerine ganimetleri kaydetmektedir³².

Kuyuncuk'tan gelmiş, alçıtaşından Sanherib (M.Ö. 704-681) zamanına tarihlenen diğeri bir kabartmada benzer tasvirler var-

29 E. Ebeling, «Keilschrifttexte aus Assur verschiedenen Inhalts», *Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft*, XXXV, 76 (1920). Ayrıca bkz. : M. Levey, *ayn eser*, s. 39.

30 B. Hrouda, *Die Kulturgeschichte des assyrischen Flachbildes*, Bonn 1965, s. 73, Tafel 55,6; 42,3; 56,1; 57,4.

31 J. B. Pritchard, *The Ancient Near East in Pictures relating to the Old Testament*, Princeton-New Jersey 1954, s. 276, No. 235; Ayrıca bkz. : F. Thureau-D'angin, M. Dumond, *Til Barsib*, Paris 1936, s. 54-56, pl. 50.

32 J. B. Pritchard, *The Ancient Near East*, s. 293, No. 367 (British Museum'da 118882 numarada). Ayrıca bkz. : *Assyrian Sculptures in the British Museum from Salmanasar III to Sannacherib*, London 1938, pl. II; C. J. Gadd, *The Stones of Assyria*, London 1934, s. 154, pl. II.

dır. Ayakta duran iki kâtip, ganimetlerden başka, yerde duran yığınlarından anladığımız gibi, öldürülen düşmanların listesini yapmaktadır. Sakalsız kâtip, bir elinde parşömene benzeyen bir yazı malzemesi, diğer elinde kalem tutmaktadır. Diğer sakallı kâtipin elindeki kil tablete bakarak, parşömenin yanında kil tabletin kullanıldığı da anlaşılmaktadır³³.

Aramiler

Daha önce belirtildiği gibi, Aramiler de parşömeni yazı malzemesi olarak kullanmışlardır. Kendi kürsiv yazıları için uygun bir malzeme olan parşömen, M.Ö. VIII. yüzyıldan önce Mezopotamya'da yerleşmeleri sayesinde yaygınlaşmıştır. Aramî kâtipleri özellikle siyasi belgeler ve günlük işler için parşömeni kil tablete tercih etmişlerdir³⁴. M.Ö. V. yüzyıla tarihlenen bir Aramî belgesi Elephantini'de bulunmuştur³⁵.

Parşömenin yazı malzemesi olarak Mezopotamya'da papirus ile birlikte, M.Ö. VIII-II. yüzyıllar arasında yani M.Ö. I. binde Asûr, Yeni Babil, Pers ve Yunanlılar zamanında, kil tabletin yanında kullanılmış olduğu görülmektedir. Genellikle kil tablet üzerine yazılan çivi yazısı, papirus ve parşömen üzerine de yazılmıştı. Bu değişik malzemeler üzerine yazan sipiru, dupşarru ile, aynı tapınağa bağlı, sözleşmeli ve onunla birlikte çalışan görevli bir kişi idi.

Özellikle M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren artan Aramî nüfuzu ile parşömen günlük yazışmalarda dahi kullanılır hale gelmiştir.

İbraniler-Filistin

İbraniler zamanında (M.Ö. 1020-930) taş gibi sert maddelerin yanında papirus ile beraber parşömen de yazı malzemesi olarak kullanılıyordu. Hangi tarihlerden itibaren parşömeni kullandık-

33 J. B. Pritchard, *ayn eser*, s. 276, No. 236. Ayrıca bkz. : A. Peterson, *Palace of Sinacherib*, The Hague, pls. 53-56; A. H. Layard *A Second Series of the Monuments of Nineveh*, London 1953, pl. 35.

34 M. Levey, *ayn eser*, s. 38.

35 F. Cumont, *Fouilles de Doura Europos*, s. 284.

larını bilmememize rağmen, İbranicede parşömeni ifade eden kelimeler bulunuyordu³⁶.

İbraniler'in kutsal kitaplarını, dine dayalı kanun metinlerini (Thora) birbirine dikilmek suretiyle eklenmiş deriler üzerine yazdıkları ve rulo yaptıkları bilinmektedir³⁷. Filistin'deki Kirbet Kerak yakınlarında bir mağarada bulunan St. Markus'un İşaya metni de, 17 parşömen tabakasından oluşan ve keten iplik ile tutturulmuş bir yazmadır. Deri üzerine sivri bir aletle İbranice harfler yazılmıştır³⁸. Ölü Deniz'de bulunan dinî konulu deri rulolar da, burada parşömenin yazı aracı olarak kullanıldığını göstermektedir³⁹.

M.Ö. 200-63 arasında yazıldığı sanılan ve Tavrat'ın Yunancaya çevrilmesini anlatan Aristeas'ın mektubundan, İbraniler'in dinî metinleri deri üzerine yazmış oldukları anlaşılmaktadır. Bu parşömen rulolara âit F. Josephus (M.S. 37-100 ?) da bilgi vermektedir⁴⁰.

Yahudiler uzun süre parşömeni yazı aracı olarak kullanmışlar ve deri üzerine yazmış oldukları dinî metinleri sinagoglarında korumuşlardır⁴¹.

Suriye

Suriyeliler, özellikle Edesse'lılar, Ynanlılar'dan çok önce parşömeni yazı malzemesi olarak kullandılar⁴².

Bactria

Bu bölgede de parşömen yazı malzemesi olarak kullanılmıştı. M.Ö. 1000 yıllarında Bactria'yı ziyaret eden Çin'li tüccarlar, bu

36 R. P. Dougherty, *aynı eser*, s. 114-116.

37 W. Schubart, *Das Buch bei den Griechen und Römern*, Berlin - Leipzig, 1921, s. 18.

38 J. B. Pritchard, *aynı eser*, s. 281, No. 284. Ayrıca bkz. : Burrow, *The Dead Sea Scrolls of the St. Mark's Monastery*, Vol. I, New Haven 1950, pl. 27

39 J. B. Poole, R. Reed, «The Preparation of Leather and Parchement by the Dead Sea Scrolls Community», *Technology and Culture* 1962, III, s. 1-26

40 Josephus, *Ant. Jud.*, XII, 11, 85-89

41 Kraus, *Talmüdische Archäologie*, II, s. 263

42 V. Gardhausen, *Das Buchwesen in Altertum*, Leipzig, 1911, s. 92

yöredeki halkın, kitaplarını parşömen üzerine yazdığını anlatırlar⁴³.

Avroman

1909'da Avroman'da, mühürlü taştan bir küpün içersinde Part dönemine M.Ö. 88 ve 22'ye tarihlenen parşömenlerin satış anlaşmaları olduğu anlaşılmıştır. Bu iki sözleşme, Doura Europos'dan sonra deri üzerine yazılmış olan en eski belgelerdendir⁴⁴.

İran

Eskiçağ'da İranlılar, diğer malzemeler yanında parşömeni yazı malzemesi olarak kullandılar. Kyros'un, kardeşi Artaxerxes Mnemon'a karşı yaptığı sefere katılan (M.Ö. 401) ve İran sarayında 17 yıl kadar kalmış olan (M.Ö. 416) Yunan hekimi Knidos'lu Ktesias, bizi bu konuda aydınlatmaktadır. İranlılar'ın kendi tarihlerini (kroniklerini) parşömen üzerine yazarak, bunlara «krallık derileri» adını vermiş olduklarını anlatmaktadır. Bu konuda Sicilya'lı Diodoros'dan (M.Ö. 80-29) bilgi alıyoruz⁴⁵.

Daha önce kil tabletleri yazı malzemesi olarak kullanan İranlılar'ın, Darius Hystaspis zamanında parşömeni benimseyerek, arşivleri için kullandıkları bilinmektedir. Ahamenidler zamanında çivi yazısı ile kil tablet üzerine yazarlarken aynı zamanda deriyi de benimsemişlerdi. Bu arşiv için özellikle inek derileri üzerine yazmayı tercih ediyorlardı⁴⁶.

Anadolu

Anadolu'da parşömenin yazı malzemesi olarak kullanıldığına dair bilgimiz az olmasına rağmen, Kappadokia metinlerinde parşömen üzerine yazan kâtiplerden söz edilir. Mezopotamya'da kul-

43 V. Gardhausen, *aynı eser*, s. 91

44 *New Paleographical Society*, II, pl. 3. Karş. : R. J. Forbes, *aynı eser*, s. 63-64

45 Diodoros, II, XXXII, 4

46 V. Gardhäuser, *aynı eser*, s. 91

lanılan isimlere (sipiru gibi) benzeyen ve çeşitli lehçelere göre biraz farklılıklar gösteren kelimeler görülmektedir. *Si-ip-ru* veya *si-ib-ru* kelimeleri örnek verilebilir⁴⁷.

Zaten Herodotos'da (M.Ö. V. yüzyılda) Anadolu'da yazı malzemesi olarak derinin, Yunanlılar'dan önce kullanıldığını belirtmektedir⁴⁸. Hayvan derilerinin yazı malzemesi olarak işlenerek mükemmel hale getirilmesi bile Anadolu'da Pergamon (Bergama) şehrinde yapılmıştır. Öyle ki, İonyalılar, Herodotos'un zamanında, papirusa yazılmış kitaplar için daha eski geleneğe uyarak «*diphtera*» yani «deri üzerine yazılmış kitap» diyorlardı. Bu da bize, papirusun az olduğu Anadolu'da yani ancak papirusun ithal edildiği bir yerde, parşömenin yazı malzemesi olarak uzun süre yaygın bir biçimde kullanıldığını ortaya koymaktadır. Anadolu'da parşömen uzun süreden beri kullanılmış olmalıdır.

Kıbrıs

Akdeniz çevresindeki diğer ülkeler gibi Kıbrıs halkı da parşömeni kullanıyordu. Kıbrıs'ta yazı öğretmenine, yazdığı veya öğrencilerine yazdığı deriye göre isim verilirdi (meselâ «*diphteraloiphos grammatodidaskalos para Kuprious*» gibi)⁴⁹.

Eski Yunanlılar

Hellenistik devrinde, yazı malzemesi olan derinin parşömen (pergament) adını alması, konumuz açısından bir dönüm noktasıdır. Anadolu'da parşömenin kullanılışından söz ederken belirtildiği gibi, çok eski devirlerden itibaren burada yazı malzemesi olarak kullanılan parşömen, Hellenistik devirde Bergama şehrinde geliştirilmiştir. Aynı dönemde kurulan ve Mısır'daki Ptolemaios krallığının himaye ettiği Alexandria (İskenderiye) kütüphanesi ile Bergama krallığının himaye ettiği Bergama kütüphanesi ara-

47 ZA, XXXVI, s. 27. Karş. : R. P. Dougherty, *aynı eser*, s. 128

48 Herodotos, *Historiae*, V, 58

49 Corp, Gloss. 3, 371, 28; 2. 254. 4. Karş. : T. Birt, *Kritik und Hermeneutik a.a. des antiken Buchwesens*, München 1913, s. 254; V. Gardhäusen, *aynı eser*, s. 92

sındaki rekabet, parşömen üretiminin arttırılmasına neden olmuştur. Mısır'dan gönderilen papirusa ambargo konması, parşömene duyulan ihtiyacı arttırmıştır⁵⁰. Herodotos'un söylediği gibi (V, 58), M.Ö. V. yüzyılda ve daha önceki dönemlerde deri üzerine yazılmış olsa da, derinin daha ilkel şeklinin kullanıldığı düşünülmelidir. T. Birt, bu devrelerde derinin ham olarak ve tek taraflı kullanıldığını belirtmiştir⁵¹. Kâğıda duyulan ihtiyacın artması, burada derinin inceltilerek daha özenle işlenmesine sebep olmuştur. Batı Anadolu'da papirus yetişmediğine göre, her yerde bulunabilen koyun ve keçi derileri bu ihtiyacı karşılayacaktı. Zaten kullanılan diphtera daha da geliştirilmeli idi.

Plinius bu durumu şöyle anlatmaktadır⁵².

«Daha sonra, Varro'nun söylediğine göre, Kral Ptolemaios ile, Kral Eumenes arasında kitaplıklardan dolayı rekabet bulunduğu sırada, Ptolemaios papirus ihracını durdurdu. Böylece Pergamon'da pergament icad edildi. İnsan varlığının ölümsüzlüğünün, üzerine geçirildiği malzemenin kullanılışı, bu şekilde rastgele ortaya çıktı».

Varro'nun verdiği bilginin arkasındaki tarihî gerçek şudur : İskenderiye'deki kral Ptolemaios VI. Philometor (M.Ö. 181/180-145), Mısır'dan papirus ihracatına ambargo koymuştur. Yukarıda belirtildiği gibi, yazı malzemesine duyulan ihtiyaç ile, II. Eumenes (M.Ö. 197-160/59) derilerin iyice işlenip, inceltilerek, iki yüzünü de yazılır duruma getirilmelerini sağlamıştır, yani devlet politikası olarak üretilmiştir. Kültür ve bilimde ileri olan Bergama krallığı bunu başarmış, M.Ö. II. yüzyılda parşömenin kullanımı yaygınlaşmıştır. Ekonomik güçlüklerin sebep olduğu bu icat, kültür birikimi olan İonia'da teknik gelişmesini tamamlamıştır. Papirusa oranla daha ucuza malolan parşömenin kalıntılarına nemli iklimi sebebiyle Anadolu'da rastlanamamıştır.

Geliştirilmiş bu malzemeye *pergamene*, *somation*, *derma* gibi adlar verilmişti⁵³. Bergama'da parşömen, kitap şekli olarak rulo halinde kullanılıyordu; henüz kodeks şekline geçilmemişti.

50 Bu konuda bkz. : N. Yıldız, *Eskiçağ Kütüphaneleri*, İstanbul 1985, s. 146

51 T. Birt, *Antike Buchwesen*, s. 256

52 Varro apud Plinius, *Nat. Hist.* XIII, 70

53 V. Gardthausen, *aym eser*, s. 93

Hellenistik devirde Anadolu'da parşömen kullanılırken, Yunanistan'da da kullanıldığı konusunda bilgiler vardır. Bu malzeme Atina'da Solon zamanından (M.Ö. 640-560) sonra kullanılmıştır⁵⁴. Ispartalılar'ın gizli mektuplarını deriye yazarak *skutale* denilen bir sopanın ucuna sardıkları bilinmektedir. Bu şekilde bir çeşit rulo yapıldığı düşünülebilir. Ayrıca tapınağ arşivinde Apollon'un sözlerini içine alan deriye yazılmış metinler vardı⁵⁵.

Eski Yunanistan'da kullanıldığı görülen parşömenin, Anadolu ve Yunanistan dışındaki yerlerde de bazı buluntular ortaya çıkarılmıştır.

Yukarı Fırat yöresindeki Dura Europos'da (Selâiyeh) Selevkoslar döneminde, Roma kalesinin bulunduğu yerde, M.Ö. 196-190 yılları arasına tarihlenen parşömen üzerine yazılmış belgeler bulunmuştur. Bazıları da daha geç devrelere tarihlenir. Bunlar, Yunanlılar'ın parşömen üzerine yazılmış en eski belgeleri arasında sayılmaktadır. Toprağın iç kısmının kuru kalabilmesi sayesinde korunabilen yapraklar bir arşiv oluşturacak nitelikte olup, özel kişiler arasında yapılan kontratları içine almaktadır. Bu hukukî metinlerin yanında, asker listeleri, hesaplar, Aramice mektuplar v.s. de bulunmuştur. Bunlar, Selevkos devletinin Greko-Suriye hukuku, Selevkoslar'ın yönetim sistemi, ekonomisi ve devlet yönetimi konusunda bilgi edinmemizi sağlamıştır. Bergama kralı II. Eumenes'in zamanı ile çağdaş olan bu metinler ince ve pürüzsüzdür. Suriye'de yetiştirilen koyun ve keçilerin derilerinden yapılmıştır. Malzeme ve teknik yönünden özenle yapılmışlardır. Gene bu belgeler sayesinde Pers krallarının ve Suriye şehirlerinde (belki bütün Doğu'da), Hellenistik devirden itibaren parşömen üzerine yazılmış arşivlerin bulunduğu anlaşılmıştır. Bu dönemde Yunanlılar'ın yaygın olarak kullandıkları kürsiv yazı ile yazılmış olan bu belgeler *diphtik* şeklinde defter gibi, deri bağlar ile tutturulmuş durumda bulunmuşlardır. Burada ayrıca ağaç bir kalkan üzerine gerilmiş olan parşömenin üzerine, Karadeniz ile Tuna nehri arasındaki yolu gösteren bir haritanın da çizilmiş bulunduğu dikkat çekmektedir⁵⁶.

54 T. Birt, *Kritik und Hermeneutik nebst Arbiss des Antike Buchwesens*, s. 255

55 T. Birt, *Das Antike Buchwesen*, s. 55, 289

56 F. Cumont, *aynu eser*, v, s. 281-337

Helenistik devirde parşömenin kullanıldığı konusunda başka bilgiler de vardır. Babilonia'daki Orkhoe (Uruk)'da papirusların yanında, üzeri mühür baskılı parşömen belgeler de bulunmuştur. Bir tapınakta çivi yazılı belgelerin zarfı durumunda kullanılan parşömenler ortaya çıkartılmıştır. Dicle (Tigris) nehri üzerindeki Seleukeia'da özel evlerde papirusların yanında bulunan parşömen belgeler de tapınaklara veya evlere ait arşivlerin kalıntıları olarak nitelenmişlerdir⁵⁷.

Roma

Roma döneminde parşömen çok yaygınlaşmış, buna bağlı olarak o devirdeki kitap şekli dahi değişmiştir. Ancak Roma'ya parşömenin girişi, Hellenistik devirde, sözünü ettiğimiz Bergama ve İskenderiye kitaplıklarının rekabeti ile yakından ilgilidir. Onlar arasındaki rekabet, sadece yazı malzemelerinde kalmamış, burada çalışan bilim adamlarına da yansımıştır. Kynaklardaki bilgilere göre⁵⁸, M.Ö. II. yüzyılın ilk yarısında Aristarkhos'un İskenderiye'den Roma'ya papirusu götürdüğü sırada, meslektaşı Mallos'lu Krathes'de Bergama'dan Roma'ya çok incelttikleri derileri yazı malzemesi olarak götürmüştür (M.Ö. 167). Romalılar'ın buna «*carta pergamena*» veya «*membrana pergamena*» demeleri de bu görüşü güçlendirmektedir. Kelimenin Latince şekli «pergamena» ilk kez M.S. IV. yüzyıl başlangıcında imparator Diocletianus'un fiatları belirlemek için çıkarttığı emirnamesinde (301)⁵⁹, daha sonra Jerome'un (355-420) bir mektubunda⁶⁰ rastlanır. Roma'nın Bergama'dan aldığını sandığımız bu yazı malzemesi, Roma'da III. ve IV. yüzyıllardan itibaren yaygınlaşmış olmalıdır. Ancak deri her yerde bulunabilen bir malzeme olduğu için, daha önce de yazı aracı olarak kullanılmış olmalıdır. Bergama'dan getirilmiş, işlenmiş, çift tarafına yazılan parşömen söz konusudur. Bu tarihten önce yazı malzemesi olarak kullanılan şekli ise daha basit olmalı idi. Etrüsk-

57 R. J. Forbes, *aynı eser*, s. 63-64

58 Johannes Laurentius Lydus, *De mensibus* I, 28 ed. R. Wunsch, Lipsiae, 1898, s. 14. Bkz. : Boissonnade, *Anecdota Gr.* I 420 e Cod. Par. gr. 1231; Hieronymus, *Epistulae*, VII 2, 2. Saec. V, p. Karş. : J. Platthy, *Sources*, s. 16, No. 147

59 *Edict. Diocl.*, 7. 38

60 Jerome, *ad Jovin et Euseb.* VII. 2

ler'in de M.Ö. X. ve VIII. yüzyıldan itibaren derileri yazı aracı olarak kullandıkları konusunda bazı bilgilere rastlanmaktadır⁶¹.

Roma'da Parşömenin Yazı Aracı Olarak Değişik İşlerde Kullanımı

Not almak için

Romalılar devrinde parşömen yazı aracı olarak not alınan bir malzeme gibi kullanılmıştır. Balmumu tabletler ile rekabete giren parşömen, ticari işlerde not almak için kullanılıyordu. İş gezilerinde çantalarda taşınan bu membranaya «*chirographa debitorum*» deniyordu⁶².

Bu not alınan yapraklara «*membrana*» adını veren Martialis (M.S. 40/43-102) bu kelimeyi «*not defteri*» anlamında kullanmıştır⁶³ :

«Bu yapraklar her ne kadar parşömen olarak adlandırılıyorlar ise de, balmumundan yapılmışlardır. Çok zaman olduğu gibi, onlara yeniden yazmak istediğinizde silmeniz gerekir».

Bu parçadan da anlaşıldığı gibi, Martialis, balmumu tablet için parşömen dendiğini ima ettiğine göre, bu tabletlerin parşömeden olduğunu kuşkuyla karşılamak gerekir.

I. yüzyılda, Martialis ile aynı dönemde, ilk kez tek tek membranadan yapılan kodekslere (pugillares) rastlanmaktadır. M. F. Quintilianus (M.S. 35-97/100) parşömeden söz ederken, onu bazı yönleri ile balmumu levhalar ile kıyaslar ve bazı tavsiyelerde bulunur⁶⁴.

«Dikkatinizi çekecek kadar bazı küçük ayrıntılar vardır ve öğrenme konusunda hiçbir şey küçük değildir. En iyi yazılan, ko-

61 T. Birt, *Antike Buchwesen*, s. 256, 281 (Plin. XIII, 84)

62 *Digeste XXXII*, 102. Özellikle M. S. II. yüzyılın ikinci yarısında hukukçu Q. Cervidius Scaevola bu konuda bilgi vermektedir. Ayrıca bkz. : «*Membrana*», *RE*, s. 598

63 Martialis, *epigram*. XIV, 7

64 Quintilianus, *Inst. Orat.* X, III, 31

layca silinebilen balmumudur. Görmekte güçlük çekenler ise parşömeni tercih etmelidirler. Bu sonuncusu, göze yardımcı olması yanında, kullanıldığı kalemde dolayı, sık sık mürekkebe batırılması sebebiyle, düşünce akışını kesintiye uğratar. İstedığınız zaman ekleme yapabilmemiz için boş sayfalar bırakabilirsiniz. Yeni malzeme gelince, ilerde duyulacak ihtiyaç üzerine tashihi yapmak zor olur. Balmumu tabletlerde gereksiz bir genişlik bulunmayacaktır. Gayretli ve genç bir öğrencinin, yazılarını gereksiz büyüklükte yazdığını biliyorum. Çünkü onu satır sayısına göre ölçüyordu. Kaybolunca, tabletleri değiştirmeye kadar, uyarılara rağmen hata yapmakta direniyordu. Boş yerler, yazarın kafasını meşgul eden düşünceleri kaydetmek için bırakılmış olmalıdır. Bunlar, ele alınan konular dışında olanlardır. Bazen en güzel düşünceler, yazarken araya sıkışmış olarak kalabilir. Ancak bunlar bırakılıncaya unutulabilir.»

Quintilianus, kolayca silindiği için balmumunu tercih ederse de, gözleri zayıf olanlar için, membranayı yani parşömeni tavsiye eder. Çünkü beyaz zemin üzerine siyah harfler daha belirgin oluyordu. Ayrıca daha büyük harfler kullanılıyordu. Fakat kalemin sık sık mürekkebe batırılması nedeniyle dikkatin dağılacığı, düşüncenin kesintiye uğrayacağını da belirtir.

Parşömenin M.S. I. yüzyılda yazı aracı olarak kullanıldığına ilişkin başka bilgilere de sahibiz.

Petronius Arbiter, gemisinin batması tehlikesini düşünerek, kurtulduğu durumda, başından geçenleri ve düşüncelerini yazmak için yanına büyük bir membrana almıştı⁶⁵.

Persius Flaccus (M.S. 34-62) da parşömenin aynı amaç için kullanıldığına ilişkin bilgiler verirken⁶⁶ onun, not almak, karalama ve taslak yapmak, müsvedde gibi işlerde tercih edildiğini belirtir :

«Kitabınızı ve kılları iyi temizlenmiş iki renkli parşömeni almış olduğunuzu biliyoruz. Kâğıdı ve düğümlenmiş kırmızı kalemi de. Sonra da mürekkebin kalın olduğu ve kalem üzerinde pıhtı

65 Petronius, 115

66 Persius, *Satura* III, 10

bıraktığından şikâyet edeceğiz. Ona su döküldüğü zaman, siyahlık kayboluyor ve sulandırılmış madde, kâğıt üzerinde leke bırakıyor».

Kitap Malzemesi Olarak Parşömen

Kaynaklara dayanarak parşömenin üzerine kitap yazıldığını öğreniyoruz. M. Tullius Cicero (M.Ö. 106-43), M.Ö. 11 Temmuz 45 tarihinde, dostu Ponponius Atticus'a (M.Ö. 109-32), Tusculum'dan yazdığı mektupta, kardeşinin sahip olduğu dört parşömen rulosundan söz etmektedir⁶⁷ :

«Size Varro'ya ilişkin ne cevap verebilirim? Dört parşömen rulunuz var. Yaptığınız herşeyi uygun bulacağım....»

Cicero zamanında yazmalar için parşömenin geniş ölçüde kullanıldığı anlaşılmaktadır. M.Ö. I. yüzyıla tarihlenen Priene yazıtları da⁶⁸, bu devrede kitapların ve resmî belgelerin parşömen üzerine yazdıklarına dikkati çeker :

«Halk tarafından, el kaldırılma yoluyla ilk kez oylanıp, kitaplığın ününe uygun bir biçimde seçildi ve o görevi aldı. Kendisine duyulan güveni haklı çıkarttı. Çünkü herkesin geçimini güven altına aldıktan başka, kitap biçimini almış ve parşömen üzerine yazılmış kitapların da güvenliğini sağladı».

Bu yazıtta verilen bilgiye göre, parşömenler kitap şekline, daha doğrusu kodeks biçimine dönüştürülmüştür.

Aynı nitelikte bir başka yazıt da kitap şekline getirilmiş, parşömenin üzerine yazılmış kayıtlardan söz eder⁶⁹ :

67 Cicero, *Epist. ad Attic.* XIII, XXIV. Dziatzko'ya göre bunlar, sıradan taslaklar değil, temize çekilmiş yazılardı. Ayrıca bkz. : «Membrana», *RE*, s. 600: buradaki parşömen rulolar, Bergama'dakilere benzediği için «diphtera» denmiştir. Latince metin içinde Yunanca şekli olan diphtera kelimesi kullanılmıştır.

68 F. Hiller von Gaertringen, *Inschriften von Priene*, No. 114 (Berlin 1906. Third Decree oz Zosimos II, 8-11. Saec. Ia. Karş. : J. Platthy, *Sources*, s. 165, No. 155

69 F. Hiller von Gaertringen, *aynu eser*, No. 114 (Berlin 1906, The Third Decree of Zosimos, II, 28, 32, Saec. Ia. Karş. : J. Platthy, *Sources*, s. 166, No. 156

«Ve o, bu yıl konsüle ve halka ikinci kez hizmet etmek için atandı. Bu görevde iken iki kamusal kayıt yapıldı. Bunlar kitap şeklinde idi ve parşömen üzerine yazılmıştı. Ve o, kendisinde bulunan, halka ait kararları ve sözünü etmiş olduğumuz mektupları ve kamusal dokümanların hepsini, şehir halkının özel hayatını korumak amacıyla kopye etti».

Bir diğer yazıtın da parşömen üzerine yazıldığı anlaşılmaktadır⁷⁰ :

«Meclisin ve halkın hizmetine atandı. Liturgia görevini dikkatle yaptı. Ve vellum dışındaki kitaplardaki kayıtları, kamusal ve özel hayatı güvenlik altına alarak, bir kamusal arşiv oluşturmak için masrafları kesmedi».

II. yüzyılda ise, parşömen artık çok kullanılan, yaygınlaşmış bir yazı malzemesi olmuştur. Plutarkhos (46 ? - 127) yazı malzemesi olarak rahatlıkla diphtera'ı kullanmaktadır⁷¹.

Parşömenin Edebî Yazılarda Kullanılması

Parşömenin tek yapraklı olarak, not alma v.b. işlerde kullanılışı dışında, genel olarak kitap yazımı için de kullanıldığını yukarıda gördük. Ancak kaynaklara göre, özellikle edebî eserlerin parşömen üzerine yazıldığına dair bilgiler de vardır.

Plinius'un (M.S. 23-79), Cicero'ya dayanarak verdiği bilgiye göre, Homeros'un destanı Iliada'nın bir kopyası parşömen üzerine yazılmıştı ve bir ceviz kabuğunun içersine konulmuştu⁷² :

«Görüş keskinliği, çok üstün nitelikteki eserler ile tamamlandı. Cicero, Homeros'un şiiri Iliada'nın bir parşömen kopyasının, bir cevizin kabuğu içersine konulmuş olduğunu kaydeder».

Bu bilgi abartmalı da olsa parşömenin katlanabilen, esnek bir malzeme olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun, parşömenin

70 F. Hiller von Gaertringen, *aymı eser*, No. 113 (Berlin 1906, The Second Decree of Zosmos II, 15-18, Post. 83 a. Karş. : J. Platthy, *Sources*, s. 165, No. 154

71 Plutarkhos, *Quaest fr.* 25

72. Plinius, *Nat. Hist.* XXI, 85

üzerine yazılmış en eski metinlerden biri olabileceğini düşündürmektedir.

Horatius (M.Ö. 65-8), Saturnalia adlı eserinde, silinebilen bir yazı malzemesi olan parşömenin üzerine şiir yazıldığını söyler⁷³ :

«Nadiren yazıyorsunuz. Yazdığınız herşeyi silerken ve kızgın olduğunuz zaman bütün bir yıl süresince dört kez bile parşömen istemediniz. Şarap ve uykunun gücü sebebiyle, herşeyi içine alan değerli şiire döneemezsiniz».

M.Ö. I. yüzyılın sonundan itibaren edebî eserlerin parşömen üzerine yazıldığı konusunda Martialis (M.S. 40/43-102) bilgi vermektedir. Bu tarihten önce edebî eserlerin parşömen üzerine yazıldığı konusunda bilgiye rastlanmaz. Yukarıda verilen kaynaklar bu tarihlere veya az sonraya aittir. Papirus yanında bazı yönleri ile üstün olmasına rağmen, kitap ticaretinde onun yerini çok geç alabilmiş olan parşömenin, Martialis'den önce, klâsik edebiyatın yazılmış olduğu malzeme olarak adının pek geçmediğini söyleyebiliriz.

Ayrıca bu iki malzeme ayrı sosyal düzeydeki kimselerce benimsenmiştir. Parşömen kitaplar ilk zamanlarda yoksulların, papirusdan yapılanlar ise zenginlerin hediyesi olmuşlardır. Ancak İmparatorluğun geç devresinde parşömen daha değerli ve pahalı bir malzeme olarak kabul ediliyordu. Günün modası haline gelen parşömen kitap⁷⁴, bu yönüyle de çok aranan, daha pahalı bir malzeme olmuştur.

Martialis'in epigramlarının XIV. kitabı (XIV/183-195) «Noel hediyesi olarak nitelendirilmiştir. Onun kısımları şu eserleri içine alıyordu; Homeri Batrachomyomachia (183); Homeri in pugillaribus membranis (184); Vergili Culex (185); Vergilius in membranis (186); Menadrou Tais (187); Cicero in membranis (188); Monobyblos Properti (189); Titus Livius in membranis (190); Sal-

73 Horatius, *Saturae*, II, III, 1. Burada kullanılan «membrana» kelimesi ile parşömen amaçlanmış olup, şairin şiirleri bunun üzerine yazılmıştı. Ancak parşömen üzerine müsvedde olarak mı yoksa düzeltildikten sonra mı yazıldığı düşünülebilir Ayrıca bkz. : Horatius, *Ars Poetica*, 389

74 T. Birt, *Antike Buchwesen*, s. 73; V. Gardthausen, *aynı eser*, s. 98

lustius (191); Ovidi Metamorphosis in membranis (192); Tibullus (193); Lucanus (194) ve Catullus (195).

Bazılarının adından anlaşıldığı gibi, bu onüç Noel hediyesi minyatür kitapçık muhtemelen parşömen üzerine (in membranis) yazılmıştı. Bunların küçük olmaları göz önüne alınırsa, özetler (epitomes) halinde oldukları söylenebilir. Normal boyutta ve nitelikte olmadıklarını düşündüğümüz bu kitapların bir listesi. F. G. Kenyon'da verilmiştir⁷⁵.

Martialis, «Titus Livius in membranis» demekle, Titus Livius'un (M.Ö. 59 - M.S. 17) eserlerinin parşömen üzerine yazılmış olduğunu belirtmek istemiş olmalıdır⁷⁶ :

«Benim kitaplığıma sığmayan, çok yer tutan Livius'un eserlerinin tamamı, çok az sayıdaki deriye sığdırılmıştı».

V. Gardthausen'e göre, bunlardan biri zengin, diğeri fakir hediyeleri olmak üzere çifter çifter düzenlenmişti⁷⁷.

Martialis, özellikle kolay taşınması sebebiyle, gezginlerin küçük boy kitapları gezi sırasında yanlarına aldıklarını söylerken, kendi epigramlarının membrana yazmalarını bunlar arasında tavsiye etmiştir⁷⁸ :

«Siz, her yerde, birlikte yanınıza almak istediğiniz ve onlara, uzun gezinizin yol arkadaşları olarak baktığımız, küçük satırlar içine hapsedilmiş olan benim şiirlerimi, parşömeni satın alınız. Büyüğü için kitap kutularınızı ayırın. Bendeki nüsha (kopya) tek elle kavranabilir».

Martialis, antolojiler, okulda kullanılan kitaplar gibi papyrusa göre daha dayanıklı malzemeye yazılması gereken ve kolay taşınabilen eserlerden söz eder. Bu daha iyi malzemedan yapılan kopyalara, yukarda belirtildiği gibi, vellum (in membranis) denmektedir.

75 F. G. Kenyon, *Books and Readers in Ancient Greece and Rome*, Oxford, 1953, s. 94, 133-134

76 «Titus Livius in membranis» de geçmektedir, Martialis, *Epigram*. XIV, 190

77 V. Gardthausen, *aym eser*, s. 97

78 Martialis, *Epigram* I, II, 1-8

Bu eserlerin bazıları da resimliydi. Örneğin Vergilius'un parşömen üzerine yazılmış nüshasının ilk sayfasında kendi resmi bulunuyordu⁷⁹.

Parşömen üzerine yazılmış ilk edebî eserlerden olan ve iki yaprak halinde olduğu sanılan, British Museum'daki, I. yüzyıla tarihlenen Demosthenes'in (M.Ö. 384-322) *De Falsa Legatione* adlı eseri ile Berlin'deki Euripides'in bazı parçaları bilinmektedir. Sonuncular da I. yüzyılın sonu ile II. yüzyıla tarihlenmişlerdir⁸⁰.

Parşömen Üzerine Yazılan Hukuk Metinleri

İmparator Traianus (98-117) zamanında, Neratius Priscus adlı bir hukukçu, yedi membrana kitaptan söz etmektedir⁸¹. Papyrus yanında parşömen üzerine de edebî eserler gibi, hukuk kitaplarının yazılmış olabileceği akla gelmektedir.

İmparator Diocletianus'dan (M.S. 284-305) sonra parşömenin kullanımı yaygınlaşmış ve özellikle Roma'lı hukukçuların eserleri bu malzeme üzerine yazılmıştır. Diocletianus zamanında yazılan *Codex Gregoriani*'yi, bunlar arasında sayabiliriz⁸².

Roma'lı hukukçu Domitius Ulpianus (170-228) hukukî metinlerin parşömen veya kızıl esmer bir deri üzerine yazılmış olduğundan söz etmektedir⁸³.

Borç Senedi Olarak

Parşömenin kolaylıkla yırtılmaması, onun borç senedi olarak kullanılmasına sebep olmuştur⁸⁴.

79 H. L. Pinner, *The World of Books in Classical Antiquity*, 2. ed., Leiden 1948, s. 19

80 F. G. Kenyon, *aynı eser*, s. 93

81 «Membrana», *RE*, süt. 599

82 «Membrana», *RE*, süt. 601

83 Ulpianus, *Digeste*, XXXVII, XI, 1

84 W. Schubart, *Das Buch bei den Griechen und Römern*, Leipzig, 1921, s. 19.

Mektup Olarak Kullanılması

Romalılar parşömeni (membrana adı ile), yukarda görüldüğü gibi, günlük, edebî ve ticarî işler için kullanmaları yanında, mektup yazmak için de kullanmışlardı. Mektup yazma işinde papirus kadar tercih edilmeyen parşömen, zorunlu durumlarda seçilmiş olmalıdır. Augustinus (M.S. 354-430), mektubunu membrana üzerine yazdığı için özür dilemektedir⁸⁵.

Dinî Metinlerin Yazılmasında Parşömen

Parşömenin her iki yüzüne yazılabilmesi, ucuz ve açık renk oluşu, Roma İmparatorluğu içerisinde gittikçe yaygınlaşmasını sağlamıştır. Hıristiyanlığın yerleşmesi ile bütün Avrupa'ya yayılmıştır. Buna bağlı olarak daha çok dinî metinler (dualar, ritüel, litürjik ve dinî eğitimle ilgili olanlar) için kullanılmıştır. Dayanıklı olması ise, eskiden yazılmış metinlerin parşömen üzerine aktarılmasına neden oldu ve onların daha uzun ömürlü olmalarını sağladı.

İmparator Constantinus'un (324-337) sarayındaki kitaplıkta, Homeros'un şiirlerinin altın yaldızlı harfler ile, deri üzerine yazıldığı nüshaları bulunuyordu⁸⁶. İmparator Constantinus, İstanbul'da yeni inşa ettirdiği kilisenin kitaphındaki yazıların (scriptures) 50 kopyasını parşömen üzerine yazdırarak, geçen yüzyıllara ait eserleri güvence altına almıştır⁸⁷.

Papirus yazmaları, IV. yüzyılda parşömen üzerine geçirilmeğe devam etmiştir. Bu yüzyılın sonuna doğru, Caesarea (Kayseri) piskoposları Acacius ve Eusebius, Aziz Pamphylus'un kurduğu kitaplığı yenilemek amacıyla, papirus üzerine yazılmış ve kötü durumda bulunan kitapların, parşömen kopyalarını yaptırmışlardır⁸⁸.

85 Augustinus, II, 19, mektup 15.

86 W. Schubart, *aynı eser*, s. 20; T. Birt, *Das Antike Buchwesen*, s. 255.

87 Eusebius, *De Vita Constantini*, I, IV, C. XXXVI; IV, 36-37.

88 S. Jerome, *Epist.* CXLI; Hieronym. *Epist.* 141.

Parşömen üzerine yazılmış kitaplar iyice yaygınlaşmış olmalıdır. Din adamı Paulus da, Timotheus'a yazdığı mektupta, Troas' da unutulmuş membranaları rica ediyordu⁸⁹.

Geç Roma devrinde, IV. - VI. yüzyıllar arasında, bu çeşit antik metinlerin parşömen üzerine geçirilmesi sayesinde antik edebiyatın bir kısmı kurtarılabilmiştir. Ayrıca 400 yılı civarında İncil gibi din kitapları parşömen üzerine yazılmıştır. Bu dönem parşömenin, papirusa zaferi olarak kabul edilebilir.

Daha sonra imparator II. Theodosius (408-450) ve imparator Iustinianus'un (M.S. 527-565) hazırlattığı hukuk kompilasyonları bu arada kodeks haline getirilmiştir⁹⁰.

Doğudaki hıristiyanlar da parşömeni kullanmışlardır⁹¹. Ayrıca Asya'da, Roma devrinde deri üzerine yazmak yaygınlaşmıştı. Hindistan'da Porus kralının elçileri, Augustus'a Grekçe bir mektup göndermişlerdi. Bu mektup deri üzerine yazılmıştı⁹². Çabuk yıpranmaması için kullanılan malzeme deri olarak seçilmişti.

Parşömen Kitapların Şekilleri

Parşömenin tipik kitap şekli kodeks olmasına karşın, başlangıçta rulo şekli ile de kullanılmıştır. Bu sebeple rulo için kullanılan *biblia* adı, membrana kitaplara da verilmiştir. Dikine yazılan parşömen şeritler, genel olarak bütün Eskiçağ papiruslarında olduğu gibi, yanyana eklendikten sonra rulo olarak katlanıyordu. Bu rulo, okunurken sol elle tutularak sağ elle açılırdı. İşi biten rulo eski durumuna getirilerek kutularda saklanırdı⁹³.

Ancak parşömen rulonun elle tutularak okunması halinde, papirus rulodan daha ağır olduğunu düşünürsek, parşömen kitap

89 V. Gardthausen, *aynı eser*, s. 97.

90 *Codex Theod.* I, 4, 3; XIV, 9, 2. Karş. : G. Lafaye, «Liber», *Dict. des Antiq. Grec. et Rom.* III/2, s. 1183.

91 *Cod. Sinaiticus* (St. Petersburg'da, Cod. Paris 48 ve Cod. Vat. 13). Karş. : V. Gardthausen, *aynı eser*, s. 100.

92 Strabon XV, 1, 73.

93 H. Saxl, «A Note on Parchment», *A History of Technology*, Vol. II, s. 188.

için kısa zamanda kodeks şeklinin benimsenmiş olduğunu daha iyi anlayabiliriz.

Papirus rulolarının genellikle düz yüzleri (recto) üzerine yazıldığını bildiğimize göre, başlangıçta parşömen rulolarının da sadece bu düz yüzün üzerine yazılmış olabileceği akla gelir. Daha sonra kodeks şeklinin benimsenmiş olmasına karşın, parşömen rulo ortadan kalkmamış ve Roma İmparatorluk süresi boyunca daha azalarak da olsa devam etmiştir. Kaynaklar ve bazı tasvirler bunu göstermektedir.

Plinius, Cicero'ya dayanarak, onun (Cicero'nun) zamanında parşömen rulonun kullanıldığını söz etmektedir⁹⁴ :

«Cicero, Homeros'un eseri *Iliada*'nın bir parşömen kopyesinin, bir ceviz kabuğu içersine konulmuş olduğunu belirtir».

Burada gösterilmek istenen parşömenin rulo şeklidir. Kodeks şekli ceviz kabuğunun şekline uygun değildir. Ancak gene de abartmalı bir anlatım söz konusudur. Burada normalden çok küçük bir rulo belirtmek istenmiş olabilir.

Cicero, dostu Atticus'a, M.Ö. 11 Haziran 45 tarihli, Tusculum'dan yazmış olduğu bir mektupta, aynı şekilde parşömen rulolardan söz etmektedir⁹⁵ :

«Size, Varro ile ilgili ne cevap verebilirim? Dört parşömen rulunuz var. Her ne yaparsanız, onu uygun bulacağım».

Bu iki kaynak, M.Ö. I. yüzyılda, Cicero'nun zamanında parşömen ruloların kullanıldığını göstermektedir. Ancak kodeks şeklinden söz ederken belirtileceği gibi, Cumhuriyet döneminde, yönetimle ilgili işlerde bazı katlanmış levhalar da kullanılıyordu. Bu durumda rulodan başka bir şekil söz konusu idi.

Suetonius (M.S. 70 ?-140) membrana üzerine yazılmış bir haritadan söz ederken, bunun parşömen rulo şeklinde olduğunu belirtmiştir⁹⁶.

94 Plinius, *Nat. Hist.* VII, 85.

95 Cicero, *Epist. ad Attic.* XIII, XXIV.

96 Suetonius, *Domit.* 10.

Bu tür parşömen rulolar, mimar Statilius Aper'in mezar anıtında ve Priene yazıtında geçmektedir⁹⁷. Bundan başka Ulpianus da parşömen rulolardan söz etmektedir⁹⁸.

Parşömen Kodeks

Parşömenin asıl kitap şekli olan kodeksin birdenbire ortaya çıktığı söylenemez. Bu şekle geçişte üzeri balmumu kaplı tabletler rol oynamıştır. Bunları yapmak için genellikle ağaç tabletin üzeri balmumu ile kaplanıyor (tabula, diptychon), düzleştiriliyor ve bunun üzerine yazılıyordu. Bu, tahtadan polyptikler ve parşömen defterlere modellik etmiştir. Bunlar, not defterleri diyebileceğimiz bir şekilde (tabellae, pugillares) idiler. Tabletlerin yan yana getirilmesiyle oluşturulan not defterleri, tablet sayısına göre çeşitli adlar almışlardır. *Triplices*, *quincuplices* gibi adlar taşıyan bu tabletler ip veya deri şeritler ile bağlanıyorlardı⁹⁹. Üçten fazla balmumu tabletin bir araya getirilmesi ile yapılan polyptica, günlük işlerde kolaylıkla elde tutulamadığı için, birkaç kez katlanmış parşömenden yararlanıldı¹⁰⁰. İlk zamanlar bu tabletlerin arasına parşömen yapraklar sıkıştırılıyordu. Bazen de sıra ile birer tane konuyordu. Bu şekilde kitaplara sağlamlık verilmek istenmiştir. Bunlara, küçük formlar halinde oldukları için «pugillares membranei» denmişti. Onların hepsi Codices (teuhoi) şeklinde idiler. Üstte kolayca taşınabildikleri için kısa notların alınmasında, okulda öğrencilerin çalışmalarında ve şiir müsveddelerinin yapımında kullanılıyorlardı. Gerekli zaman silinebilme özellikleri ile gönderilen mektubun silinerek, yerine cevabın yazılması açısından tercih edilen bir yazı malzemesi olmuştur. Bunlar parşömen kodeksin ilk örnekleridir.

Defter haline getirilmiş parşömen örnekler M.Ö. 58'den sonra ortaya çıkmıştır¹⁰¹.

97 T. Birt, *aynı eser*, s. 282.

98 Ulpianus, *Digest*, XXXII, 52. Ayrıca bkz. : Birt, *aynı eser*, s. 282.

99 «Liber», *Dict. des Antiq. Grec. et Rom.*, s. 1182; F. G. Kenyon, *Books and Readers in Ancient Greece and Rome*, Oxford 1951, s. 92.

100 T. Birt, *aynı eser*, s. 346.

101 T. Birt, *aynı eser*, s. 346. Ayrıca bkz. : «Roma'da parşömen kullanımı».

Parşömen kodeks terimi ilk kez Martialis (XIV, 184-192) tarafından, 84/85 yıllarında benimsenmiştir. T. Birt'e göre Martialis bu terimi kullanmağa cesaret edememişti. Kodeks, ağaçtan olanlar için kullanıldığından, deriden yapılanlara uygulanması sorun olacaktı. Parşömen henüz yeni, yaygınlaşmamış bir yazı malzemesi idi. Papirustan söz etmeden, parşömen kitapları anlatan yazar, onlara «*pugillares membranei*» duyordu¹⁰².

Martialis, bu tabletlerin başlangıçta balmumundan yapıldığını ve zamanla parşömene de aynı şeklin verildiğini anlatmaktadır. Artık tablet yüzeyi yerine parşömen yüzeyinden söz etmektedir. Kodeksin ruloğa göre daha kolay sayfalanması ve bu sayfaların karıştırılabilmesi Martialis için tercih sebebi olmuştur¹⁰³.

«Bu tabletler, her ne kadar parşömen olarak adlandırılıyorsa da balmumundan yapılmışlardır. Çok zaman olduğu gibi, onlara yeniden yazmak isteyince sileceksiniz. Quintilianusa (X, 3) göre, parşömen az gören kişilerce kullanılıyordu. Bu sebeple parşömen, özellikle bir balmumu tablet üzerine konulduğu gibi, silmeğe uygun bir şekilde hazırlanıyordu».

Roma, parşömeni veya en azından parşömenin geliştirilmiş şeklini Bergama'dan almıştı. Ancak Bergama'da muhtemelen rulo şekliyle kullanılan bu yazı aracı, Romalılar tarafından balmumu tabletlerin taklit edilmesi ile tamamen kodeks şeklini almış olmalıdır. Böylece not defterleri diyebileceğimiz, üstüste konulmuş tabletler vellum kodeksin başlangıcı olmuşlardır. Roma'da parşömenin edebî eserler için kullanılmasından söz ederken anlatıldığı gibi, I. yüzyıl sonu ve II. yüzyıla tarihlenen Demosthenes ve Euripides'in bazı eserlerinde, bu parşömenler iki yapraklı hale gelmiştir. Gene belirtildiği gibi, Martialis'in «Noel hediyeleri» adını verdiği eserler de bu türdendir.

I. yüzyılda Hakim Nerations Priscus, yedi membrana kitaptan ve aynı yüzyılda Hakim Cassius Longinus ise gerçek kitap olarak kodeksten söz ederler¹⁰⁴.

102 Aynı yer.

103 Martialis, *Epigr.* XIV, VII.

104 Ulpianus, *Digeste*, XXXII, 52.

Ancak bu kitap şeklinin değişmesi yanında henüz papirus rulosu hakim durumda idi. Başlangıçta ucuz olan parşömen kodeks, edebî eserlerden çok, okullarda eğitim ve öğretimde kullanılan yazı malzemesi oldu¹⁰⁵.

II. yüzyıldan sonra, bu tabletleri taklit ederek gelişmiş olan ve kodeks şeklini benimseyen parşömen kitabın hazırlanışını görelim.

Parşömen Kitabın Hazırlanması

Parşömen yapılacak deri, belirtildiği gibi, diğer işlerde kullanılacak derilere oranla daha basit olarak işleniyordu. Daha sonra cilâlanıyor (pungare), sonra membranının uçları şekillendiriliyor, enine ve boyuna dikdörtgen yapraklar halinde kesiliyordu (*Hartia, fulla, folia*) ve düzene sokuluyordu (*formare*). Ancak papirusta olduğu gibi kurşun disk ile değil, daha dayanıklı olan tüylü yüzünün üzerine kör bir ucla işaretleniyordu. Konulan bu işaret arka yüze de geçiyordu. Her iki tarafta düzenlemeler yapıldıktan sonra marjlar belirleniyordu (*sulcare*). Dört yaprak alınarak ikiye katlanıyor ve bunlardan herbirine diploma deniyordu. Katlanmış ve bir araya getirilmiş dört yaprak bir defter oluştuyordu (*quaternio, tetras, tetradion*). Bu katlamalar sonunda *paginae* adını alan daha küçük, sekiz yapraklı bir kitap oluşuyordu. Bir kez katlanırsa *folio*, iki kez katlanırsa *quarto*, dört kez katlanırsa *octavo* ve oniki kez katlanırsa *duodecimo* adlarını alırdı. Edebî eserler, hemen hemen eni ile yüksekliği birbirine eşit olan *quarto* şeklinde idiler. En çok kullanılan, alışılmış kitap şekli sekiz yapraklı (16 sayfa, dört kez katlanmış tabaka idi).

Bu çok yapraklı defterler yapılırken tüylü ve etli kısımların karşılıklı gelmesine dikkat edilirdi. Parşömenin etli tarafı pürüzsüz ve beyaz, tüylü tarafı ise pürüzlü açık sarı renkli olduğundan, kodeks yapılırken bu şekilde karşılıklı konulmakla, birbirine bakan sayfalar da aynı renk olurdu. Başlangıçta tek renk üzerine yazılırken, Bergamalılar bunu geliştirdiler ve parşömenin her iki yüzüne de yazılmağa başlandı.

105 T. Birt, *Die Buchrolle in die Kunst*, s. 31.

Bu işlemlerden sonra kitap şekline sokulmak için dikilmesi gerekiyordu. Bu şekilde oluşan kitap şekline *volumen* deniyordu. kodeksin boyu, içindeki parşömen tabakalarına bağlı idi¹⁰⁶.

Bir sayfada 2-4 arasında sütun bulunuyordu. Bu sütunlar tabakaların üzerinde önceden hazırlanırdı. Tabakalar harflenir ve oluşan defterler numaralanırdı. En eski yazmalar dışında, sonrakilerde bu sayılar görülebilir. Sayfalarda ayrıca bazı işaretler de bulunurdu. Önceki sayfanın son kelimesi, bir sonrakinin başına konurdu. Esas sayfa numarası ise Ortaçağın geç devrelerinde konuldu¹⁰⁷.

Vellum yazmalarının sayfaları geniş olduğu için Vatikan ve Sinai yazmalarında olduğu gibi, dört sütuna kadar yazılabiliyordu. Bu arada eski devir yazmalarını taklit eden kopyeler de yapıldığı için, IV. yüzyılda yazılan Grekçe İncil ile Vatikan ve Sinai yazmaları (*Codex Sinaiticus*), II. yüzyıl papiruslarından güçlükle ayırdedilebilmiştir¹⁰⁸.

Parşömen Kodeksinin Yaygınlaşması

Parşömen ve bunun kodeks şekli, ruloya göre hızla yaygınlaşmıştır. Parşömen kodeksinin en erken örnekleri M.S. I. yüzyıla tarihlenir ve sayıları azdır. British Museum'da korunan bu örnekler arasında Euripides'in ve Demosthenes'in bazı eserleri bulunmaktadır. Bu yüzyıldan önce Yunan edebiyatı için yazı malzemesi olarak daha çok papirusun tercih edildiği anlaşılmaktadır.

III. yüzyılda Ulpianus, kitap olarak vasiyetnamede parşömeni kabul etmişti¹⁰⁹. III. yüzyılda din dışı konularda rulo üretimi çok olduğu halde, hıristiyanlık ile ilgili metinlerde kodeks şekli artmıştır. Bundan çıkan sonuç şu olabilir; I-III. yüzyıllar arasında kodeks şekli çok itibar görmemiş ve yaygın olarak kullanılmamıştır. Kodeks şekli, dinî konular dışında daha çok notlar, müsved-

106 G. Lafaye, «Liber», *Dict. des Antiq. Grec. et rom.*, s. 1182-1183. Ayrıca bkz. : J. W. Thompson, *The Ancient Libraries*, s. 62, 264.

107 *Corpus Inscr. Lat.* XI, 3614, 1, 9, 15, 18. Ayrıca bkz. : J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 64-65, 264.

108 F. G. Kenyon, *aynı eser*, s. 115-117.

109 Ulpianus, *Digest.* XXXII, 52.

deler, okul ve eğitimle ilgili kitaplar, kolay taşınabildiği için de gezi kitapları ve kolay okunabilmesi sebebiyle her zaman başvurulabilen hukuk kitapları için de tercih edilmiştir.

IV. yüzyılda Mısır'da papirus kodeksi hakimdi. Ancak bu yüzyıldan sonra papirus sadece iş kâğıtları ve akitler için kullanılır oldu. Batıda ise bu yüzyılda kodeks, rulo ile birlikte kullanılıyordu. Yunan dithyrambos şairi Timotheus ikinci mektubunda, hukukçu Iulius Pâulus'un kitaplarını Troas'da unuttuğu ve onları geri almak istediği, özellikle de membrana olanlarını istediğini yazmaktadır¹¹⁰. Bunların parşömen kitaplar olduğunu anlıyoruz. IV. yüzyıl başında hâkim olmağa başlayan vellum kodeksin veya parşömen kodeksin, V. yüzyılda tamamen papirusun yerini aldığı görülmektedir.

III. yüzyıldan itibaren kullanılan ve IV. ve V. yüzyıllarda artık hakim duruma gelen parşömen, H. J. de Vleeschauwer'e göre, artan hıristiyan literatürü için zorunlu olmuştur. Bu yazılar için kodeks formu uygundu. Roma imparatorluğu, Germen akınları ile politik ve ekonomik yönden tecrit edilmiş ve Roma dünyasına artık papirusun ulaşması imkânsızlaşmıştı. Kullanımının pratik olması nedeniyle, Klisenin kodeks şeklini benimsemesi aynı zamanda parşömen kullanımını da yaygınlaştırdı. Hıristiyanların rulo ve kodeks şeklindeki belgeleri, neme bağlı olarak Mısır dışında pek azdır¹¹¹.

Parşömenin gittikçe hakim olmasının sebepleri arasında, ucuz olması, manipulasyona ve kullanıma uygun olması, artan yayınların papirusa sığdırılmama endişesi, rulodan daha kolay sayfalanması ve parşömen üretiminin artması söylenebilir. Aslında kodeks, rulonun yerini değil, tablet ve poliptiklerin yerini almış oluyordu. Bu nedenlerin yanında hıristiyan literatürü ve kütüphanesi, kitapların gerek dış şeklinde ve gerekse malzemesinde değişiklik olduğu sırada gelişmiştir. Bu gelişme, rulo yerine kodeks, papirus yerine de parşömen kullanıldığı bir zamanda olmuştur. Bu birlikte değişme ve parşömenin üstünlüğü hıristiyanlığın kitap politikasının sonucu olmuştur. Bu durum çeşitli örnekler ile ortaya konulmuştur.

110 G. Aafaye, «Liber», *Dict. des Antiq. Grec. et Rom.*, s. 1183.

111 H. J. de Vleeschauwer, *History of the Western Library*, Vol. IV/B: *Early Christian Library and Parchment*, Pretoria 1963, s. 166.

İmparator Constantinus'un (324-337) kilise için 50 kopya yaptırmış olduğunu söylemiştik. Eserleri dayanıklı bir malzeme üzerine geçirerek uzun süre koruyabilmek ve tek bir parşömen cilde sığdırabilmek amacı ile yaptırmış olmalıdır¹¹². Kodeksin yararını gören imparator Constantinus, bu davranışı ile imparatorluk içinde örnek olmuş ve parşömen kodeksin yayılmasını sağlamıştır. Bu arada İncil gibi pekçok din kitabı (Codex Vaticanus ve Codex Sinaiticus) da rulo yerine, tek bir parşömen cilde sığdırılmak isteniyordu.

Caesarea'daki Pamphilius'un kurduğu kütüphanede aşınmış ruloların vellum üzerine yapılan kopyeleri, 350'de yani IV. yüzyılda parşömen kodeks haline getirilmişti. (Hieronymus, Ep. 141)

Ayrıca 1935 yılında bulunan Beatty papirusu dinî konulu idi ve kodeks şeklindeydi. Din dışı metinlerde de kodeks kullanılıyordu. Ambrosiana'daki İliada, Vergilius'un yazmaları ve Cicero'nun «De republica»sı parşömen üzerine yazılmış örneklerdir¹¹³.

V. ve VI. yüzyıllara tarihlenen, Mısır'daki bir kilisenin envanterinde deri kitaplardan söz edilir¹¹⁴. Aynı şekillerde V. ve VI. yüzyıllarda kodeks şeklinde kanunlar hazırlanmıştı. 438'de II. Theodosius'un (408-450) kanun külliyatı (Codex Theodosianus) ile VI. yüzyılda imparator I. Iustinianus'un (527-565) kanun külliyatı (Codex Iustinianus) kodeks şeklinde idiler.

Yüzyıllar boyunca gerek yazı malzemesi ve gerekse kitap şeklinin değişikliğe uğramadığı veya bir arada kullanıldığı görülmektedir. Ancak bu konuda araştırma yapan değişik kimselerin görüşlerine yer verelim.

T. Birt'e göre yazı malzemesi olarak papirus rulo, şekil olarak, hıristiyan olsun veya olmasın toplumlarda özellikle edebî eserler için tercih edilmiştir¹¹⁵. Ancak hıristiyanlık ile beraber, toplumun sosyo-ekonomik durumuna bağlı olarak, maddî gücü az olan halk tabakası, dinî ve litürjik metinler için ucuz olan kodeks

112 F. G. Kenyon, *aynı eser*, s. 112-114.

113 *Aynı yer*.

114 V. Gardhausen, *aynı eser*, s. 100.

115 T. Birt, *Antike Buchwesen*, s. 344.

şeklinin alıcısı oldu¹¹⁶. W. Schubart ise, din dışı metinler için de bu şeklin benimsenmiş olduğunu kabul etmektedir¹¹⁷. V. Gardhausen de, IV. ve V. yüzyıllarda kodeksin yanında papirus rulo-larına rastlanmamasını göz önüne alarak, artık papirusa değil, çoğunlukla parşömene yazılmış olduğu görüşündedir¹¹⁸. H. J. de Vleeschauwer'e göre, hıristiyanlığın ilk yazıları rulo şeklinde idi. Bu konuda Yahudi mirası yol gösterici olmuş, ilk hıristiyanlık li-teratürü üzerinde sinagoglar etkide bulunmuşlardır. Yahudiler'e ait yazılı metinler olan *diphtheroi*'ler parşömenin ilk örnekleri ola-rak düşünüldüğünde, bu rulo şeklindeki Torah'ların ilk hıristiyan yazıları üzerindeki etkileri anlaşılabilir. Bu şekilde ilk hıristiyan eserleri rulo şeklinde iken, zamanla gelişen kitap şekli, hıristiyan-ları da etkilemiş olmalıdır. Kıtık zamanı fakir halk papirusu bu-lamıyor ve daha ucuz olan parşömeni, pratik işleri için kodeks şekli ile tercih ediyordu¹¹⁹.

Hıristiyanlığın zamanla parşömeni ve kodeks şeklini tercih etmelerine karşın sanatta rulo tasvirleri devam etmektedir¹²⁰. W. Schubart, bu şeklin tercih edilmesini, plastik sanatların eğilimi-nin konservatif oluşu, eskiye bağlı kalmak isteği ile açıklamış-tır¹²¹.

Parşömen Kitabın Resimlendirilmesi

Parşömenin, kitabın malzemesi olarak yaygınlaşması ve be-lirli şekiller kazanması sonunda, anlatılan konuların gereği ola-rak resimlendirilmeğe başlanmıştır. Plinius, Ephesos'lu Yunan ressamı Parrhasios'un (M.Ö. ca. 400) membrana üzerine yapmış olduğu resimlerden söz etmektedir¹²².

116 T. Birt, *ayn eser*, s. 115 vd.

117 W. Schubart, *ayn eser*, s. 123.

118 V. Gardhausen, *ayn eser*, s. 99. Ancak M.S. II. ve III. yüzyıllarda he-nüz parşömen kodeks yaygınlaşmamıştı. Timotheus'un mezarında parşömen kodeksinin bulunması, az olan örneklerden biri olmalıdır.

119 H. J. de Vleeschauwer, *ayn eser*, s. 171-172.

120 Bu konuda bkz. : T. Birt, *ayn eser*, s. 107; T. Birt, *Die Buchrolle in die Kunst*.

121 W. Schubart, *ayn eser*, s. 124.

122 Plinius, *Nat. Hist.* XXXV, 68.

Vergilius'un parşömen üzerine yazılan bu eserinin ilk sayfaları da resimlendirilmişti¹²³.

T. Birt, kitapları resimleme yönteminin Bergamalılar'a Persler'den geçtiğini sanmaktadır¹²⁴.

Parşömenlerin Boyanması ve Renkli, Lüks Parşömen Kitaplar

Parşömenin, diğer işlerde kullanılan deriler gibi bazen boyanmış oldukları konusunda antik kaynaklarda az da olsa bazı bilgilere rastlıyoruz. Ayrıca bazı kütüphanelerde bulunan, özellikle geç devir yazmalarının boyalı olanları da vardır. Ancak tüyleri çıkartılan derinin zaten iki yüzü birbirinden farklı idi. Parşömenin yapıldığı derinin dış tarafının beyaz, iç yüzünün daha sarı renkli olduğunu söylemiştik. Parşömen parçaları üzerinde yapılan kimyasal incelemeler de bunu göstermektedir.

Persius, parşömenlerin boyalı olduklarından söz etmektedir¹²⁵:

«Kitabınızı ve kılları iyi temizlenmiş, iki renkli parşömeni almış olduğunuzu biliyoruz».

M.S. I. yüzyıl başında yaşayan Persius'dan sonra, M.S. VII. yüzyılda yaşayan Isidorus da benzer bilgiler vermektedir¹²⁶.

Persius ve Isidorus'un verdikleri bilgiyi, parşömenlerin bir tarafının boyandığı ve boyanan yüze yazılmadığı şeklinde anlıyoruz. Çünkü aynı yazarlar lüks nüshalarda, arka yüzün (*verso*) sarıya boyanmış olduğunu belirtmektedirler. Bu yüz, yazılmayan yüz olmalıdır. Suetonius (M.S. 70 ? - 140) da aynı şekilde parşömenin iki renkli olduğundan söz etmekle bu görüşü destekleyen bilgiler vermektedir¹²⁷. Modern yazarlarda da benzer yorumlara rastlanmaktadır¹²⁸.

123 H. L. Pinner, *The World of Books in Classical Antiquity*, Leiden 1948, s. 19.

124 T. Birt, *Kritik und Hermeneutik nebst Abriss des Antiken Buchwesens*, s. 282.

125 Persius, *Satura* III, 10.

126 Isidorus, *Orig.* VI, II, 2; 11, 4.

127 Suetonius, *De Vir*, III, 132.

128 «Coriarius», *Dict. Arch. Chrét.*, s. 1505; G. Lafaye, «Liber», *Dict. Antiq. Grec. et Rom.*, s. 1184.

Çökmekte olan Roma İmparatorluğunun aristokrasisi kitap konusunda da lüks zevklere yönelmişti. Erguvan renkli parşömen, altın yaldızlı harfler ve mücevherler ile donatılmış ciltler, bunun sonucu ortaya çıktılar. Hıristiyanlık devlet dini haline gelince, gösterişli kitaplar arasında din kitapları da yer aldı.

F. Josephus (M.S. 37-100 ?) daha M.S. I. yüzyıl sonlarında, altın yaldızlı süslü yazıların yer aldığı deri ruloları anlatıyordu. Yahudiler'in başhahamı Eleazar'ın, Alexandria'daki (İskenderiye) kral Ptolemaios II. Philadelphos'a (M.Ö. 285-246) gönderdiği kanunları şu şekilde tasvir ediyordu¹²⁹.

«...Şimdi yaşlılar kendilerine, başhaham tarafından verilen, kralca makbul olan hediyeler ve üzerine altın yaldızla yazılmış kanunların yer aldığı deriler ile geldiklerinde, bu kişilere kitapları sordu. Böylece onlar da sarılmış olan ruloları açtılar ve onları, kendisine gönderdiler. Bunun üzerine kral, membranaların inceliğine şaşırdı...»

Jerome (M.S. 340-), gereksiz malzeme tüketimi ve lüks üzerinde durmuştur¹³⁰.

Genç Maximinus, erguvani ve altın harflerle süslü parşömene yazılmış bir Homeros şiirinden söz etmektedir. III. yüzyıldan sonra imparator Maximinus'un (M.S. 310-313) kullandığı okul kitapları da tamamen erguvani parşömen üzerine yazılmıştı¹³¹.

Kilise babaları Hieronymus ve Johannes Chrysostomus, aristokratların artan lüks merakına kızıyorlardı. Onların kutsal yazıları okumadıkları, vitrinlerin içinde sakladıkları, yazıların içeriğine değil, yaldızlı harflerine, ince parşömene rağbet ettiklerinden şikâyet eder¹³². Isidorus da erguvan renkli altın ve gümüş yaldızlı harflerle süslü parşömenlerden söz etmektedir¹³³.

Gerçekten erguvani renkli, altın ve gümüş harfler ile kopye edilmiş VI. yüzyıla ait «*codex purpurus*»lar kutsal kitapları içine

129 F. Josephus, *Ant. Jud.* XII, 11, 89. Ayrıca bkz. : N. Yıldız, *aynı eser*, s. 73-76.

130 Jerome, *Epist. ad Eustocium* IV, 2 ve *ad Laetam* 107, 12.

131 Jul. Capitolin. *Maximin. Jun.* 30, 4.

132 Hieronymus *ad Eustoch. de custod. Virgin* (ed Vall. I, s. 115).

133 Isidor, *Orig.* 6, 11.

alıyordu. St. Matheus İncil'ini örnek verebiliriz. Halk arasında ise daha gösterişsiz kodeksler (codices) vardı ve bunlar IV. - V. yüzyıla kadar çıkan az sayıda örnekler arasındadır. Yunanlılar'ın Homeros'u (Milano'da *Ambrosianus*) ile üç İncil nüshası (*Vaticanus*, *Sinaiticus* ve *Alexandrinus*) da bunlar arasındadır. Romalılar'ın Vergilius'u (Sangallensis, Romanus, Palatinus, Mediceus, Vaticanus ve Schedae Vaticanae), Terentius'u (*Bambinus*) ve Sallustius'dan parçalar ile Titus-Livius da örnek verilebilir¹³⁴.

Mısır'da bulunmuş, Koptlar'a ait olan, Heidelberg Üniversite Kütüphanesi yazmaları arasındaki beyaz renkli ve düz (etli taraf) ile sarımsı renkli pürüzlü (tüylü taraf) sayfa yüzlerine rastlanmıştır. Ayrıca aynı kütüphanede iki tarafı limon sarısı renginde olan parşömen parçalarının, zamanla sararıp sararmadığı veya bunun doğal boya olup olmadığı belirlenememiştir¹³⁵.

Parşömenlerin Çift Kullanılışı

Papirus ve parşömen gibi malzemeler üzerine önceden yazılmış olan metinler silinerek, sonradan yerine yenileri yazılmıştır. Bu işleme *Palimpsestum* veya «çift kullanma» denir. Papirus gibi, parşömeni de iki kez kullanmak ekonomi sağladığı için genellikle Ortaçağ'da bu işleme başvurulmuştur. Klasik eserler silinerek yerine Ortaçağ'a ait dini metinler, azizlerin hayatı v.s. yazılmıştır. Roma'daki Vatican, Floransa'da Laurentiana ve British Museum koleksiyonları arasında bu palimpsestlere rastlanmaktadır. Antik çağa ait eserlerin silinmesi (kazınması) ile manastırlardaki rahiplerin yazmış olduğu kutsal metinlerin parşömen üzerine geçirilmesi, parşömenin pahalı olması gibi ekonomik nedenlerle olmuştur. Antik eserlerin korunması düşüncesi henüz oluşmamıştır. M.S. VII-IX. yüzyıllar arasındaki klasik eserlerin büyük kısmı, buna bağlı olarak kaybolmuştur.

Palimpsestlerde bazı durumlarda ilk yazının izleri görülebiliyordu. Örneğin VII. yüzyılda yazılmış Aziz Augustinus'un adının

134 «Liber», *Dict des Antiq. Grec. et Rom.*, s. 1183-1184.

135 «Membrana», *RE*, s. 598. Ortaçağın değişik zamanlarına tarihlenen Heidelberg parşömen kodeksinin yapraklarının da bir tarafı beyaz, diğer tarafı sarı renklidir. İçlerinde yapay erguvanli renkli olanlara rastlanmıştır.

altında, Cicero'nun Republica'sının bir nüshasının metni bulunmuştur. Milano'da bir İncil metninin altında ise Plautus'a ait bir metne rastlanmıştır¹³⁶.

Bu çift kullanma bazen sahtekârlığa neden oluyordu. Parşömenler üzerindeki yazılar silinerek, başka yazılar yazmak yolu ile sahtekarlık yapılıyordu. Bunlardan birinde Cicero'nun dostu Trebatius, onun mektubunu silerek bozmuş ve cevabı kendisi yazmıştı¹³⁷. M.S. 355 yılında Silvanus da, imparator II. Constantius'a (M.S. 337-361) karşı bir isyana sürüklendi. Çünkü onun düşmanları zararsız bir tavsiye mektubunu silmiş, yerine haince cümleler yazmışlardı. Arkadaşı Florentius ise bu entrikayı çok geç farketmişti¹³⁸.

Parşömen, çift kullanma açısından papirusa oranla daha avantajlı idi ve «scalprum» denilen bir çakı ile kolayca kazınabiliyordu. İlk yazılan metinler ise kimyasal reaktifler ile çözülebiliyordu¹³⁹. Ancak silinen yazıları ortaya çıkartmak için uygulanan metotların başarılı olması için, eski metinlerde metalik mürekkebin kullanılmış olması gerekiyordu. Bu metotlar is mürekkebinin soluk izleri için etkili olmuyordu. Siyah yazı silindikten sonra metalik mürekkepten iz kalmış oluyordu. Demir bileşikli bu küçük artıklar uygulanan metotlar sayesinde kükürt, amonyum v.s. gibi maddeler ile birleşerek tekrar belirginleşiyordu. Parşömenin nemlendirilmesi de kısa süre içinde harflerin ortaya çıkmasını sağlıyordu¹⁴⁰. Bu kimyasal metotlardan başka fotoğraf metodu da yazıları okumak için başvuru metotlarından biri olmuştur¹⁴¹.

136 J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 66; «Liber», *Dict. des Antiq. Grec. et Rom.*, s. 1182.

137 Cicero, *Epist. ad famil.* 7, 18, 2.

138 Ammianus Marcellinus 15, 5, 12.

139 Kimyasal reçeteler ve uygulanan metotlar için bkz. : V. Gardthausen, *aynı eser*, s. 107-109.

140 V. Gardthausen, *aynı eser*, s. 108-109; W. Schubart, *aynı eser*, s. 22.

141 Eski ve yeni yazıların fotoğrafları ayrı ayrı alınıyordu. Eski yazılar fotoğraf plakı üzerinde tekrar görülebiliyordu. Belirsiz kısmın pekçok kez fotoğrafı alınır, bu alınan kopyeler üst üste konur ve zayıf izler güçlü hale getirilirdi. Fotoğraf metodu orijinali bozmadığı için uygun idi. Palimpsestin aynı yüzünden iki tane aynı büyüklükte fotoğraf alınır, biri sarı levhası olan, renge

Bütün bu metotlara karşın genellikle ikinci metin daha zor okunuyor ve sayfa da çirkinleşiyor, az da olsa bozuluyordu. Bunun nedeni ilk yazıya ait olan mürekkebin, parşömenin liflerine işlemiş olması idi. Parşömen, papirustan daha dayanıklı olduğu için parşömen daha kolaylıkla kazanabiliyordu. Üzerine uzun satırların yazılması, iki tarafının kullanılabilmesi ve daha dayanıklı oluşu ile özellikle parşömenler bu çift kullanımla karşı karşıya kalmışlardır. Ancak parşömenin zarar görmüş olanları, aynı oranda zarar gören papirusa oranla daha zor okunabiliyordu.

Martialis, zamk ve kandil isinden yapılan mürekkebin, genellikle süngerle kolayca silinebildiğini belirtmektedir¹⁴².

Bazen de ilk yazılanlar kodeks halinde bir araya getirildikten sonra siliniyorlardı. Sayfaları birbirine bağlandığı için, her iki iç kenardaki yazılar silinmiyor ve dokunulmamış olarak kalıyordu¹⁴³.

Ortaçağ boyunca çift kullanma uygulamaları Bizanslılar¹⁴⁴ ve Doğu'da Araplar¹⁴⁵ arasında da yaygınlaşmıştı.

dayalı bir plaka idi. İkincisi için brom-gümüş plaka ve sarı levha yerine de kalın şeffaf bir cam kullanılırdı. Bu plaka, zengin bromkali eklenerek basılırdı. Her iki negatif aynı büyüklükte idi. Birincisi eski yazıyı mümkün olduğu kadar az, ikincisi ise her iki yazıyı aynı güçte yansıtıyordu. İkinci plakadan bir diapositif-slayt yapılır ve birincisi ile üst üste getirilirdi. Negatifteki zemin koyu renk, slayttaki açık renkti. Eski yazı her iki plakada da koyu, daha yeni olan yazı negatifte açık, slaytta koyu idi. Her iki plaka üst üste konur, dik düşen ışık altında uzak bir yerden tekrar fotoğrafları çekilir ve böylece eski metni oldukça iyi bir biçimde gösteren bir negatif elde ediliyordu. Bu konuda bkz. : V. Gardthausen, *aynı eser*, s. 106-107.

142 Martialis, *epigr.* 14, 7.

143 V. Gardthausen, *aynı eser*, s. 104 Leipzig Üniversitesi'ndeki Tischend. Kodeksi, III c buna örnek gösterilebilir.

144 Bizanslılar'da palimpsest yaygındı. Öyle ki 691 yılında pek etkili olmasa da, İncil yazmalarına dokunmak yasaklandı.

145 Araplar yıkanmış parşömene *Torús* diyorlardı. Bağdat'da bunun örneklerini verdiler. Grekçe, Latince ve Suriye dilinde çift kullanım örneklerini ortaya koydular. Leipzig Üniversitesi Kütüphanesinde Grekçe-Arapça örnekleri bulunduğu gibi, British Museum'da da Suriye dilinde yazılmış İliada (Pal. Soc. II, 3) bulunmaktadır. Ayrıca Grekçe yazılmış X. XII. ve XIII. yüzyıllara ait çift kullanım örnekleri de vardır. Bkz. : V. Gardthausen, *aynı eser*, s. 105.

Parşömenin Korunması

Parşömen, papirus gibi ve belki de ondan daha çok nemden zarar gördüğü için kolaylıkla küflenebiliyordu. Özellikle gecenin neminden onları korumak gerekiyordu. Bunun için antik çağda kurulan kütüphaneler doğuya yönlendirilerek sabah güneşinden yararlandırılmış, çift duvar yapılarak hava akımı sağlanmıştı. Ayrıca böcek gibi zararlılar için de sedir ağacı kullanma v.s. gibi önlemlere başvurulmuştur¹⁴⁶.

Miras Hukukunda Parşömen

Parşömen üzerine yazılan metin bir kitap olduğuna göre, bu kitabın herhangi bir eşya gibi miras hukukunda yeri olmuştur. Ancak onun, bugünkü kitap şeklini almadığı zamanda gene de tartışmalara neden olduğu görülmektedir.

M.S. I. yüzyılda yaşayan Yunan hatibi Gaius Longinus (M.S. ca. 213 -) not alınacak yaprakların miras bırakılamayacağını belirtmiştir¹⁴⁷. Diğer taraftan hukukçu Ulpianus (öl. M.S. 229) miras bırakılan bu kütüphanelerdeki papirus rulusunun mirasa dahil olduğunu belirtmiştir¹⁴⁸. Papirus gibi parşömen kitabın da bu kapsama alındığını düşünebiliriz.

Parşömeden Yapılan Etiketler

Parşömeden veya en azından parşömenin yapımı için kullanılan deriden etiketler, yazı malzemesinin oluşturduğu kitaplarda kullanılmışlardır. Kitabın adı, kitabın içine konulduğu cilt kutuları veya ancak cildin yerinden alınması halinde görülebilen yapraklar üzerine yazılabiliyorsa da, ilk bakışta görünmüyordu. İşte parşömen etiketler, ruloları yerinden çıkartmadan, dışardan bakılınca görülebilecek şekilde, rulonun dışına konulmağa başlandı. Bu etiketlere Latince *label* veya *pittacia* deniyordu. Parşö-

146 N. Yıldız, *aynı eser*, s. 373-374.

147 *Dig. XXXII*, 52. Karş. : «Membrana», *RE*, süt. 600. K. Dziatzko ve W. Schubart gibi bazı yazarlar da konuda farklı görüşlere sahiptiler.

148 Bkz. : H. L. Pinner, *aynı eser*, s. 20.

menden yapılmış bir şerit halindeki etiket kenar uzunluğunca ve ilk yaprağın arka tarafına yapıştırılıyordu. Bu etiketlere ilişkin bazı bilgiler antik kaynaklarda yer almakta, ayrıca o devirden kalma tasvirler üzerinde görülmektedir.

Roma eleji şairi Albius Tibullus (M.Ö. ca. 55-19/18) bu etiketlerden söz etmektedir¹⁴⁹.

Cicero'nun, dostu Atticus'a yazdığı mektupta, kendi kütüphanesinden söz ederken bu etiketlerin hazırlanmasını anlatır¹⁵⁰ :

«Eğer Tyrannio'ya sayfaları tutkallamak ve kendisine yardımcı olabilecek iki kitaplık kölenizi (*librarii*) gönderebilirseniz ve onlara, siz Yunanlılar'ın *sillubos* olarak adlandırdığınızı sandığımı, kitabın konu ve adını belirtmek üzere kullanılacak olan çıkıntılı etiketin yapılması için gerekli parşömeni bulmalarını söyleyebilirseniz memnun olurum».

Bir başka yerde, gene bu etiketten söz ederken, bunların kitap kasalarının üzerinde durduğunu anlatır¹⁵¹ :

«Hiçbir şey, *silluboslar* ile donatılmış kitapların yer aldığı, sizin kitap kasalarınızdan daha çekici olamazlar».

Burada kitap kasaları olarak belirtilmesine karşın, bu etiketlerin ciltlerin üzerinde durduğunu veya birkaç rulodan oluşan, çok ciltli eserlerde tek bir kasanın üzerinde durmuş oldukları anlaşılmaktadır. Gerçekten Yunanlılar bu etiketlere *sillubos* diyorlardı. British Museum'da Yunan lirik şairi Bacchylides'in bir eseri üzerinde yer almış olan bir etiketin parçası üzerinde «Bakhylidou Dithyramboi» yazısı okunmuştur. Ayrıca Herculaneum fresklerinde tasvir edilen rulolardan sarkan etiketler de görülmektedir¹⁵².

Sonuç olarak parşömenin, eskiçağ boyunca düşünce ürünlerinin tesbitinde önemli bir yazı malzemesi olarak rol oynamış olduğu söylenebilir.

149 Tibullus, *Eleg.* III, 1, 11, 12. Ayrıca bkz. : H. Leclercq. *Dict. d'Arch. Chrét. et de Liturgy.*, 9/2, süt. 1763.

150 Cicero, *Epist. ad Attic.* IV, 4a. Ayrıca bkz. : N. Yıldız, *aym eser*, s. 184.

151 Cicero, *Epist. ad Attic.*, VI, 8a.

152 H. L. Pinner, *aym eser*, s. 16.